

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 719
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYIN NO: 630
ERNST REUTER İSKAN VE ŞEHİRCİLİK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYIN NO: 26

Kimyasal Kirlilik ve İklim Krizi Örnekleriyle ÇOCUKLARIN ÇEVRE HAKLARI

Gökçe KARALEZLİ

ANKARA • 2021

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 719
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYIN NO: 630
ERNST REUTER İSKAN VE ŞEHİRCİLİK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYIN NO: 26

Kimyasal Kirlilik ve İklim Krizi Örnekleriyle ÇOCUKLARIN ÇEVRE HAKLARI

Gökçe KARALEZLİ

e-ISBN: 978-605-136-534-3

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler/ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 24/09/2021

Defne'ye...

ÖNSÖZ

Kuşaklararası adalet ilkesi çevre politikalarının hükümetlerin gündeminde yer almaya başladığı 1970’li yıllardan bu yana üzerinde oydaşmaya varılmış temel ilkelerin başında gelmiştir. Çevresel adaletin en önemli bileşenlerinden birisi olan bu ilkenin uygulamada başarılı olduğunu söylemek ise ne yazık ki mümkün değildir. Gezegenin günümüzde karşı karşıya olduğu çevresel baskı ve yıkımların niteliği ve büyüklüğü dikkate alındığında bu politika ilkesinin söylemden öteye gitmediği rahatça görülmektedir. Özellikle kimyasallar ve iklim krizinin neden olduğu yıkımın, bu kuşakların yaşam haklarını tehdit eden en önemli sorunların başında geldiği bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Buna rağmen iktidarların bu kuşakların sadece bugünlerini değil, gelecekteki yaşam haklarını da tehdit eden uygulamalardan vazgeçmemesi insanlığın süratle çözüm bulması gereken bir sorunsaldır. Çünkü bu yaklaşım insan türünün kendi geleceğini yok etme sürecini hızlandıran en önemli etkidir. Kısa dönemli ekonomik çıkarlar ve rant politikalarıyla şekillenen uygulamalar sadece çocuklar için değil, henüz doğmamış olanlar için de temel varlık/yokluk sorunsalı oluşturacak boyutlara ulaşmıştır.

Gökçe, KARALEZLİ’nin “Kimyasal Kirlilik ve İklim Krizi Örnekleriyle Çocukların Çevre Hakları” konulu eseri bu sorunsalı temel haklar bağlamında ele alan, ekolojik, toplumsal ve hukuki nitelikleriyle çözümleyen bir çalışma olarak Türkçe yazında alanında bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Yok edici iki temel çevre sorunsalının çocuk hakları bakımından ele alındığı bu çalışma, sadece akademik alana katkı sağlamakla kalmayıp, uygulamada da karar vericilere sorumluluklarını anımsatıcı bir nitelik taşıdığı için de özel bir öneme sahiptir.

Çevre politikalarının hak temelli bir yaklaşımla belirlenip uygulanması yüzyılımızın temel sorunsalı olacak niteliktedir. Bu çerçevede çocuk haklarının çevre politikalarında belirleyici bir öncelik kazanması şarttır. Çocukların çevre hakları doğrudan yaşama ve varlıklarını sürdürme haklarıyla ilişkilidir. Gökçe KARALEZLİ bu eseriyle, iklim krizinin yanı sıra, her yıl binlerce yeni ürünü piyasaya sürülen kimyasalların çocuklar bakımından yarattığı hak ihlallerini bilimsel yöntemlerle ortaya koymuş ve çözümleri içeren politika önerileriyle zenginleştirmiştir. Bu da çalışmanın yeni nesil çevre politikalarının neleri kapsaması gerektiği konusunda da ilham verici, yeni ufuklar açıcı boyutlarını

oluşturmaktadır. Öte yandan, KARALEZLİ'nin bu çalışmasındaki “Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesi” uygulaması konusunda Türkiye’de mevzuat ve politika belgelerindeki boşluğun doldurulmasına da katkı sağlayacak önemde olduğunun da vurgulanması gerekmektedir.

Akademik yazına olduğu gibi, uygulamalı çalışmalara da özgün bir katkı niteliğindeki bu çalışma ile Gökçe KARALEZLİ, politika söylemindeki çocukların çevre hakları konusunun, somut bilimsel yöntem ve ilkelere göre değerlendirmesini yaparak, alandaki çalışmalara da yeni ve yol gösterici bir katkı sağlamaktadır.

Çocuklar için çevresel açıdan sürdürülebilir olamayacağı bilimsel olarak kanıtlanmış politikaların insanlığın kendi türünün devamı için en büyük tehdidi oluşturduğu gerçeğinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı ümit ve beklentisiyle Gökçe KARALEZLİ’yi bu eseri için kutluyor, çevresel adaletin sağlandığı bir dünyanın oluşturulması yolundaki çabalarında başarılarının daim olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Nesrin ALGAN

Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Politikaları Anabilim Dalı Başkanı
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi

SUNUŞ

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda, özellikle sanayileşme ve kentleşme nedeniyle çevre sorunları nicelik ve nitelik olarak ciddi boyutlara ulaşmıştır. Toplumun tüm kesimleri gibi çocuklar da ne yazık ki çevre sorunlarından etkilenmektedir. Çocukların karşı karşıya geldiği ve onları en çok tehdit eden çevre sorunlarının başında ise kimyasal kirlilik ve iklim krizi gelmektedir. Bu sorunlar karşısında çocuk haklarının yeniden ele alınması ve daha geniş yorumlanması kaçınılmaz olmaktadır.

Gökçe KARALEZLİ “Kimyasal Kirlilik ve İklim Krizi Örnekleriyle Çocukların Çevre Hakları” başlıklı bu kitabında, önce çocukluk kavramının ve çocuk haklarının tarihsel gelişimini açıklamakta; daha sonra iklim değişikliği ile kimyasal kirliliğin çocuk haklarına etkilerini değerlendirmektedir. Kitapta, çocukların çevre haklarının çok geniş ve her yönüyle uzmanlaşması zor ve titizlik gerektiren bir alan olduğu, bu nedenle çocukların tüm haklarını kapsadığı savından yola çıkıldığı dikkat çekmektedir. Gökçe KARALEZLİ, çevresel politikalar alanına, çevre hakkına çocuk hakları bağlamında yaklaşarak çok önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Kitapta, öğrencilerin, bilim insanlarının ve çevre sorunlarının doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği herkesin yararlanabilecekleri bilgiler yer almaktadır. Son derece titizlikle ortaya konan bu çalışma için hem öğrencim hem de çalışma arkadaşım olan Gökçe KARALEZLİ’yi kutluyor, başarılarının süreceğine olan inancımı yineliyorum.

Prof. Dr. Ayşegül MENGİ

Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Politikaları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, 2019 yılının Temmuz ayında savunduğum “Türkiye’de Tehlikeli Atık ve Kimyasalların Yönetimi ve Çocuk Haklarına Etkileri” başlıklı yüksek lisans tezimin genişletilmiş ve güncellenmiş halidir. Çalışma bu haliyle iki büyük çevre sorunu olan Kimyasal Kirlilik ve İklim Krizi’ni çocuk hakları açısından değerlendirmektedir. Bahsi geçen yüksek lisans tezi Prof. Dr. Nesrin ALGAN, Prof. Dr. Ayşegül MENĞİ ve Prof. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU’ndan oluşan jüri tarafından başarılı bulunmuştur.

Çocuklar hem fiziksel hem de zihinsel özellikleri nedeniyle tarih boyunca çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. Bugün, bu tehlikelerin en büyüğü çevre sorunsalıdır. Her bir çevre sorunu, insan türü içinde doğrudan ve dolaylı olarak en çok çocukları etkilemektedir. Bu nedenle çocukları ve yaşadıkları çevreyi korumaya yönelik politikalar geliştirmek her devletin ve hükümetin kaçınılmaz görevidir. Çevre sorunlarının nedenlerini ve etkilerini titizlikle incelemek, bu sorunları önlemek ve çocuklar üzerinde ortaya çıkan olumsuz etkilerini gidermek idarecilerin başlıca hedefi olmalıdır.

Hiçbir akademik eser bireyin tek başına yaptığı akademik çalışmasının ürünü değildir. Akademisyenin arkasında onu bilimsel ve manevi olarak destekleyen kişi ve kurumlar mevcuttur.

Çevre politikaları alanındaki engin bilgisiyle, hem akademideki hem de bürokrasideki tecrübesi ile her zaman rehberim olan ve bu çalışmayı yaparken bana söylenmeyi söyleme cesareti veren Prof. Dr. Nesrin ALGAN’a teşekkür ediyorum.

Araştırma görevlisi olarak göreve başladığım ilk günden beri desteğini hiç esirgemeyen, çalışkanlığı ve azmiyle hiçbir koşulda cesaretimin kırılmasına izin vermeyen Prof. Dr. Ayşegül MENĞİ’ye şükranlarımı sunuyorum.

Çalışma süresince tüm huysuzluklarıma sabrettiği ve beni desteklediği için, yaklaşık 20 yıldır bana ve ablama tek başına hem annelik hem babalık yapan, tüm bunların yanında hayat ne kadar zorlaşırsa zorlaşsın akademik heveslerini asla bırakmayarak bana örnek olan annem Prof. Dr. Ayşegül KARALEZLİ’ye minnettarım.

Bana çocuk hakları konusunda çalışmanın önemini, büyüdükçe bana daha çok hissettiren miniğim Defne KELEŞ’e, onu hayatıma katan ve beni her

koşulda destekleyen ablam Buket KELEŞ ve eniştem Ahmet KELEŞ'e teşekkür ediyorum.

Çalışmamı yayımlanmaya değer bularak beni onurlandıran Ankara Üniversitesi Ernst Reuter İskan ve Şehircilik Uygulama ve Araştırma Merkezi ve sevgili mektebim Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne de sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Bu süreçte benden yardımını hiç esirgemeyen Ramazan UZUNOĞLU'na da özel olarak teşekkür ediyorum.

Son olarak, hayatıma girdiği günden beri yüzleştiğim her karanlığı aydınlatan, hiçbir koşulda elimi bırakmayan Dr. Gökhan AYDOĞAN'a varlığı için teşekkür ediyorum.

Gökçe KARALEZLİ

Ankara, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
SUNUŞ.....	vii
TEŞEKKÜR.....	ix
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLUK KAVRAMININ VE ÇOCUK HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ.....	9
1. Antik Dönem.....	9
2. Ortaçağ Dönemi.....	10
3. Modern Dönem.....	11
4. Evrensel Anlamda Çocuk Haklarının Tarihsel Gelişimi.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

KİMYASAL KİRLİLİK VE İKLİM KRİZİNİN ÇOCUK HAKLARINA ETKİLERİ.....	15
1. Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin Temel İlkeleri.....	15
1.1. Ayrımcılığa Uğramama Hakkı.....	15
1.2. Çocuğun Üstün Yararı Hakkı.....	18
1.3. Yaşama ve Gelişme Hakkı.....	24
1.4. Katılım Hakkı.....	25
1.5. Fiziksel ve Ruhsal Bütünlük Hakkı.....	31

2. Çocuk Haklarına Dair Sözleşmede Düzenlenen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar.....	35
2.1. Sağlık Hakkı ve Sağlıklı Çevre Hakkı.....	36
2.2. Gıda Hakkı.....	55
2.3. Su ve Sanitasyon Hakkı.....	58
2.4. Barınma Hakkı.....	61
2.5. En Kötü Çocuk İşçiliği Türlerinden Korunma Hakkı.....	63
2.6. Oyun Oynama Hakkı, Dinlenme Hakkı, Kendine Ait Zamanı Değerlendirme Hakkı, Eğlence, Kültürel ve Sanatsal Etkinliklere Serbestçe Katılma Hakkı.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK HAKLARI ETKİ DEĞERLENDİRMESİ.....	67
SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA.....	77

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AFAD	: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
BM	: Birleşmiş Milletler
CRIN	: Child Rights International Network (Uluslararası Çocuk Hakları Ağı)
ÇHS	: Çocuk Haklarına Dair Sözleşme
ÇOHED	: Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesi
ÇŞB	: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
EC	: European Commission (Avrupa Komisyonu)
ETKB	: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı
EU	: European Union (Avrupa Birliği)
FAO	: Food and Agriculture Organization of United Nations (Bileşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü)
GC	: Governing Council (Yönetim Kurulu)
GEF	: Global Environmental Facility (Küresel Çevre Fonu)
HELI	: Health and Environment Linkages Initiative (Sağlık ve Çevre Bağlantıları Girişimi)
IARC	: International Agency for Research on Cancer (Uluslararası Kanser Araştırmaları Ajanısı)
ILO	: International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IPBES	: The Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (Hükümetler Arası Biyoçeşitlilik ve Ekosistem Hizmetleri Üzerine Bilim-Politika Platformu)
IPCC	: Intergovernmental Panel on Climate Change (Hükümetlerarası İklim Değişliği Paneli)

- IPCS** : International Programme on Chemical Safety (Kimyasal Güvenliği Hakkında Uluslararası Program)
- KHK** : Kanun Hükmünde Kararname
- KOK** : Kalıcı Organik Kirletici
- OECD** : The Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
- OEWG** : Open-Ending Working Group (Açık Uçlu Çalışma Grubu)
- PBDEs** : Polybrominated Diphenyl Ethers
- PCB** : Polychlorinated Biphenyl
- PCDD** : Polychlorinated Dibenzo-P-Dioxins
- PCDF** : Polychlorinated Dibenzofurans
- PCT** : Prokalsitonin
- PFAS** : Per- and Polyfluoroalkyl Substances
- RoHS** : Restriction of Hazardous Substances.(Zararlı Maddelerin Kısıtlanması)
- TABS** : Tehlikeli Atık Beyan Sistemi
- TÜİK** : Türkiye İstatistik Kurumu
- UN** : United Nations (Birleşmiş Milletler)
- UNEP** : United Nations Environment Programme (Birleşmiş Milletler Çevre Programı)
- UNDP** : United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
- UNICEF** : United Nations International Children's Emergency Fund (Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu)
- UNIDO** : United Nations Industrial Development Organization (Birleşmiş Milletler Endüstriyel Gelişme Örgütü)
- UNITAR** : United Nations Institute for Training and Research (Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü)
- WHO** : World Health Organizations (Dünya Sağlık Örgütü)

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. KOK'lara Yaşam Boyu Maruz Kalma Yolları

Şekil 2. Türkiye'nin Son  Yıldağı Enerđi Yatırımları

Şekil 3. Türkiye'nin 2015 yılında açıkladığı Niyet Edilen Ulusal Katkı Beyanı

Şekil 4. Ankara Büyükşehir Belediyesi ocuk Meclisi Son 5 Dönemdeki Kararlarının Konularına Göre Dağılımı

“Çocuklar her türlü ihmal ve istismardan korunmalı, onlar her koşulda yetişkinlerden daha özel ele alınmalıdır.”

Mustafa Kemal ATATÜRK

GİRİŞ

Teknolojik ilerlemeler, sürekli artan nüfus, üretim ve tüketim, hem üretilen atık ve kimyasalların artmasına ve çeşitlenmesine hem de üretim sırasında oluşan sera gazı salımını artırarak iklimin değişmesine neden olmuştur. Kimyasal kirlilik ve iklim krizi çağımızın en önemli küresel çevre sorunlarından. Bunun yanında bizim konumuz olan “çocukların çevre haklarının” en çok ihlal edilmesine neden olan iki çevresel sorundur. “Hakkın öznesi kişidir. Kişilik doğum ile başlar ve ölümle sona erer. Ancak kanun koyucu, tam ve sağlıklı doğmak koşulu ile çocuğun ana rahmine düştüğü anda hak süjesi olduğunu kabul eder¹.” Bu nedenle bu çalışmanın kapsamında ana karnındaki çocuklar da bulunmaktadır. Ancak gelecek kuşak hakları ve bu konudaki belgeler kapsam dışında bırakılmıştır. Gelecek kuşakların hakları hem daha geniş hem de başka bir etik tartışmanın konusudur.

***

Tehlikeli atıklar ve kimyasallar insan türü dâhil tüm çevre üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. Bu atık türü her zaman gelişmiş ülkeler için büyük bir maliyet kalemi iken, gelişmekte olan ülkeler için çok kazançlı bir istihdam ve gelir kaynağı gibi görülmüştür. Tüm bu olumsuz etkiler birleştğinde çok daha tehlikeli bir hal almış ve çevre için çok zararlı olan atık ticaretine zemin hazırlamıştır.

Bunun yanında, son 80 yıldaki yeşil devrimin bir parçası olarak ve böcekler tarafından yayılan hastalıkların neden olduğu ölümlerle başa çıkma yolu olarak kullanılan pestisitlerin (bir kalıcı organik kirletici türü)² olumlu etkilerinden ziyade olumsuz etkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır. Cıva, kurşun, kadmiyum gibi bazı kimyasalların da çevre ve insan sağlığı için çok tehlikeli olduğunun kabul edilmesi ile kalıcı organik kirleticiler (KOK) ve kimyasalların da kontrolü için bir rejim ihtiyacı duyulmuştur.

-
- 1 B. Öztan, **Medeni Hukukun Temel Kavramları**, Ankara Turhan Kitabevi, 2010, s. 224.
  - 2 P. Hough, “Persistant Organic Pollutants and Pesticides”, **Global Environmental Politics**, U.S.A., Routledge, 2011.

1970’li yıllarda başladığına inanılan toksik ticaretin zararlı etkilerinin 1987 yılında Nijerya ve İtalya hükümetleri arasında diplomatik bir krize neden olması Uluslararası Tehlikeli Atık ve Kimyasalların Kontrolü Rejiminin kurulmasını hızlandırmış ve böylece Basel Sözleşmesi ortaya çıkmıştır. 1989 yılında kabul edilen Basel Sözleşmesi, 25. maddesi gereği 5 Mayıs 1992’de yürürlüğe girmiştir.

1962 yılında Rachel Carson tarafından yazılan “Sessiz Bahar” isimli kitabı ile tarım ilaçlarının zararlı etkilerine dikkat çekilmiş olsa da pestisit ve kalıcı organik kirleticiler üzerine yapılan çalışmalar, ancak yaşanan felaketler ve kuzey ülkelerinin güney ülkelere sattıkları pestisitlerin hem ticaret yoluyla hem de çekirge etkisi ile kuzey ülkelerini etkilediği ortaya çıktıktan sonra başlamıştır³.

1998 yılında Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) işbirliği ile Bazı Tehlikeli Kimyasalların Uluslararası Ticaretinde Uygulanacak Ön Bildirimli Kabul Rotterdam Sözleşmesi imzaya açılmış, 2004 yılında yürürlüğe girmiştir.

Stockholm Kalıcı Organik Kirleticilerden Arınma Sözleşmesi ise 2001 yılında imzaya açılmış, 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme yeni KOK’ların ve mevcut KOK’ların kullanımının yasaklamakta ve kısıtlamaktadır.

Basel, Rotterdam ve Stockholm sözleşmeleri insan sağlığını ve çevreyi, sürdürülebilir gelişmeyi gerçekleştirmek için zararlı kimyasallar ve atıklardan korumayı amaçlayan, birbirinden ayrı ve yasal olarak özerk anlaşmalardır⁴. Bu ortak hedefi gerçekleştirmek için koordinasyon ve işbirliğini genişletmek amacıyla Basel, Rotterdam ve Stockholm Sözleşmelerinin taraf devletlerin ortak kararı ile 2005 yılından itibaren “Sinerji Süreci” olarak adlandırılan bir süreç başlamıştır. Bu süreç üç sözleşmenin taraflarının ortak kararı ile UNEP ve FAO Genel Direktörlerinin işbirliği ile yürütülmüştür. 2013 yılında alınan Omnibus Kararları ile Kimyasallara Stratejik Yaklaşım ve Cıva Hakkında Minamata Sözleşmesinin de bu işbirliği ve koordinasyon çalışmalarının kapsamına girmesi hedefler arasına alınmıştır⁵. Son derece hassas “Sinerji Süreci” büyük oranda tamamlansa da hala devam etmektedir.

WHO’nun 2017 tarihli “Geleceğimi Kirletme” isimli raporuna göre, 2012’deki çocuk ölümlerinin %26’sının ve 5 yaş altı çocukların hastalık

---

3 **Anılan Kaynak.**

4 UNEP, **10 Years of Synergies Decisions**, 2015, s. 5. <http://www.unep.org> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

5 UNEP, **a.g.e.**, s. 6.

yükünün %25'inin hava kirliliği, su kirliliği, sanitasyon, yetersiz hijyen ve kimyasallar gibi çevresel risklerin azaltılarak önlenebileceği tahmin edilmektedir⁶. Buna rağmen hava kirliliği, su kirliliği ve toksik maddelere maruz kalma, diğer çevresel zararlarla birlikte, her yıl 5 yaşın altındaki 1,5 milyon çocuğun ölümüne neden olmaktadır ve bu maruziyet yaşamları boyunca çekecekleri hastalık yüklerini, sakatlıkları ve erken ölüm oranlarını artırmaktadır⁷. UNICEF raporlarına göre, 1990-2013 yılları arasında tüm dünyada 223 milyon çocuk beş yaşına gelmeden hayatını kaybetmiştir⁸.

Çocukların çevresel risklerden, yetişkinlerden daha çok etkilenmelerinin bazı nedenleri vardır. Vücut şartları eşit koşullarda karşılaştırıldığında çocuklar, yetişkinlerden daha fazla yemek yemekte, daha fazla su içmekte ve daha fazla nefes almaktadırlar. Çocuklar hayatlarının ilk 6 ayında yetişkinlerden daha fazla su içerler, 1-5 yaş arası çocuklar yetişkinlerden 3-4 kat daha fazla yemek yer ve sürekli uyuyan yeni doğanlar yetişkinlerden 2 kat fazla hava solurlar⁹. Buna ek olarak, ellerini ve nesnelere ağızlarına sokmak ve açık havada oyun oynamak gibi belirli davranış kalıpları çevresel kirlenmeye maruz kalmalarını artırabilir¹⁰.

Günümüzde, daha önce güvenli olduğuna inanılan yüzlerce maddenin biyolojik veya ekolojik olarak toksik olduğu artık bilinmektedir¹¹. Son yıllarda 80.000'den fazla yeni sentetik kimyasal bileşik geliştirilmiş ve biyosferde değişen derecelerde yayılmıştır. Bu yüksek hacimli kimyasalların yarısından daha azı (%43) potansiyel insan toksisiteleri için test edilmiştir ve sadece %7'si üzerine bu konuda çalışmalar yapılmıştır¹².

BM Tehlikeli Atıkların Bertarafı ve Çevreye Duyarlı Yönetiminin İnsan Haklarına Etkileri Raporünün, 2016 tarihli raporuna göre, dünyanın her

6 WHO, Don't Pollute My Future, 2017, <https://www.who.int/ceh/publications/don-t-pollute-my-future/en/> (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

7 <https://www.unenvironment.org/resources/other-evaluation-reportsdocuments/childrens-rights-and-environment> (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

8 UNICEF, Committing to Child Survival: A Promise Renewed Progress Report, 2014, http://files.unicef.org/publications/files/APR_2014_web_15Sept14.pdf (Erişim Tarihi: 07.01.2019).

9 P.J. Landrigan, **et al.** "Chronic Effects of Toxic Environmental Exposures on Children's Health", **Journal of Toxicology: Clinical Toxicology**, C. 40, S. 4, 2002, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12216997> (Erişim Tarihi: 10.01.2019).

10 WHO, Don't Pollute My Future, **a.g.e.**

11 CRIN, Children's rights and Toxics Footnotes, <https://home.crin.org/issues/environment> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2019).

12 Landrigan, **a.g.e.**

yerinde onlarca belki yüzlerce çocuk vücutlarında tehlikeli maddelerle doğmaktadır. Bu durum, doktorların “sessiz salgın” dedikleri, milyonlarca insanı çocuklukları boyunca ve daha ileriki yaşlarında etkileyen hastalık ve sakatlıklara neden olmaktadır¹³. “Tehlikeli atıklardan yayılan maddeler ve kimyasallar akut zehirlenme belirtileri gösterebildikleri gibi vücutta birikerek etkilerini yıllar sonra da gösterebilirler. Tehlikeli maddelerin bu özelliği subklinik toksisite / belirtisiz zehirlenme olarak adlandırılmaktadır. Subklinik toksisite kavramının kökeni Herbert Needleman ve meslektaşları tarafından yürütülen klinik olarak hiçbir belirti göstermeyen, çocuklarda toksisite çalışmalarına dayanmaktadır. Needleman ve arkadaşları çocukların kurşuna maruz kalmasının klinik olarak görünür kurşun toksisite belirtileri olmasa bile zeka ve davranışta değişikliklere neden olabileceğini göstermiştir. Prospektif epidemiyolojik çalışmalarda çocuklarda kurşunun subklinik toksisitesi daha sonra doğrulanmıştır. Benzer subklinik nörotoksisite etkileri anne karnında PCB’lere veya metil cıvaya maruz kalan çocuklarda da belgelenmiştir¹⁴.”

Yapılan ön incelemede, bu çalışmanın konuları olan kimyasal kirlilik hakkında 2000-2017 yılları arasında gerçekleştirilen yüksek lisans ve doktora çalışmalarının büyük çoğunluğunun fen ve sağlık bilimleri kapsamında yapıldığı görülmüştür. Bu durum, konunun teknik ve mevzuat yükümlülükleri yönlerine ağırlık verilirken; insan hakları, çocuk hakları, toplumsal cinsiyet, yoksulluk gibi sosyal yönlerinin incelenmesinin eksik kaldığını göstermiştir.

***

Endüstri devriminden itibaren, sanayi faaliyetlerinde, konutlarda ve ulaşımda fosil yakıt kullanılması, tarım faaliyetleri için ormanların yok edilmesi, nüfus artışı ve hızlı kentleşme gibi insan kaynaklı (antropojenik) nedenler ile atmosferin yapısında doğal olarak bulunan sera gazları artış göstermiş ve yerkürenin ısısının artmasına neden olmuştur.

Atmosferin yapısının %99’u azot ve oksijenden oluşurken %1’i de doğal sera gazlarından oluşur¹⁵. Bu gazlar su buharı, karbondioksit, metan, nitrözoksit, hidrofluorokarbonlar, perfluorokarbonlar, kükürt heksaflörür,

---

13 UN, Human Rights Council, Report Of The Special Rapporteur On The Implications For Human Rights Of The Environmentally Sound Management And Disposal Of Hazardous Substances And Wastes (A/HRC/33/41), 2016, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/ToxicWastes/Pages/RightsOftheChildHazardousSubstancesWastes.aspx> (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

14 Landrigan, a.g.e.

15 TÜBA, **Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye**, 2011.

nitrojen triflorit gibi gazlardır¹⁶. 1958 yılından itibaren yapılan Mauna Loa ölçümlerine göre yerküre atmosferindeki CO₂ miktarı sanayi öncesinde 280 ppm (parts per million) iken 1958 yılında 315 ppm ve 2020 yılında ise 412 ppm olarak ölçülmüştür¹⁷.

Güneşten gelen radyasyonun bir kısmı uzaya iletilir bir kısmı ise doğal döngüde bulunan sera gazları sayesinde tekrar yansıtılır ve yerküre canlılığın devam edeceği şekilde ısınır, bu doğal sera etkisidir¹⁸. Ancak atmosferdeki sera gazı birikiminin insan kaynaklı olarak artması “yerkürenin uzun dalga boylu ışınım yoluyla soğuma etkinliğini zayıflatarak” onu daha fazla ısıtacak bir etki yaratır. Bu etki de kuvvetlenen sera gazı etkisi olarak adlandırılır¹⁹. Bu durum iklimin değişmesine neden olmaktadır.

İklimin değişmesi ekolojik ve sosyolojik birçok yıkıcı sonucu meydana getirmektedir. Bu nedenle etkilerini net olarak hissettiğimiz iklim değişikliği artık günümüzde iklim krizi / İklim acil durumu olarak anılmaktadır. İklim değişikliğinin somut ekolojik sonuçları kaçınılmaz olarak toplumsal yapıyı etkileyeceğinden²⁰ toplumun ayrılmaz bir parçası olan çocukların üzerindeki etkisi de birçok alanda kendini göstermektedir. İklim değişikliğinin çocuklar üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri hakkında literatürde az sayıda çalışma olduğu dikkati çekmektedir. Var olan çalışmaların çoğunluğunu BM gibi hükümetlerarası örgütler tarafından ya da ulusal ve uluslararası kar amacı gütmeyen kuruluşlar tarafından hazırlanan raporlar oluşturmaktadır. Bu çalışma yapılırken bahsi geçen raporlar ve literatürde bulunan sınırlı sayıda yayından yararlanılmıştır.

1980'lerin sonunda Birleşmiş Milletler, Hükümetler Arası İklim Değişikliği Panelinin (IPCC) kurulması, İklim Değişikliği hakkında somut yükümlülükler içeren bir çerçeve sözleşme ve protokollerinin oluşturulması gibi önemli kararlar almaya başlamış ve iklim değişikliğini “insanlığın ortak kaygısı” olarak kabul etmiştir. Bu sürecin sonunda 1988 yılında IPCC kurulmuş ve 1990 yılında da BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin hazırlanması için hükümetler arası müzakere komitesi kurulmuştur.

16 BMİDÇS, 2004, 5; UNFCCC GHG Data, 2016 Aktaran Ç.Tuğaç, **Eko-kompakt Kentler ve İklim Değişikliği**, 2019, s. 14.

17 Global Monitoring Laboratory, <https://www.esrl.noaa.gov> (Erişim Tarihi: 02.08.2020).

18 Tuğaç, **a.g.e.**

19 TÜBA, **a.g.e.**

20 A. Kaplan, **Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1999, s. 46.

1992 Rio Konferansında imzaya açılan sözleşme, 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşme uluslararası iklim değişikliği rejiminin ilkelerini belirlemesi ve rejimin temellerini atması açısından önemlidir. Sözleşmenin sonunda ülke listelerinden oluşan ekler bulunmaktadır. Ek-1 ülkeleri OECD, AB ve Geçiş Ülkelerinden oluşan 40 ülkeden oluşmaktadır. Sera gazı azaltım yükümlülüğü bu ülkelere verilmiştir. Ek-2 ise OECD ve AB ülkelerinden oluşmaktadır. İlk taraflar konferansında sözleşmenin yetersiz olduğu vurgulanarak, bir protokol hazırlanmasına karar verilmiştir. Bu protokol metni 1997 yılında Kyoto'da taraflarının onayına sunulmuştur. Ancak bu aşamadan sonra, aslında ilk IPCC toplantısından beri var olan, gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gerilimi bariz biçimde ortaya çıkmıştır. Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere gelişmiş ülkeler protokolü esnetmeye çalışmış, gelişmekte olan ülkeler ise gelişmelerinin önünde engel oluşturacak çevre politikaları uygulamak istemedikleri için iklim değişikliğinin tek suçlusu olarak gördükleri gelişmiş ülkelerin sorumluluğu olduğunu vurgulamıştır.

Marakeş Uzlaşmaları ile birlikte Kyoto Protokolü devletlerin onayına sunulup imzaya açılmıştır. Protokol ilk metnin hazırlanmasından ancak 8 yıl sonra, 2005 yılında yürürlüğe girebilmiştir. Bu adımdan sonra protokolün ikinci yükümlülük dönemi hakkında tartışmalar başlamıştır. Bu dönemde taraflar konferanslarında uyum için Nairobi Çalışma Programı, ilk kez gelişmekte olan ülkelere de sorumluluk yükleyen Bali Eylem Planı, 2020 sonrası dönemin tartışıldığı Kopenhag Mutabakatı ve Cancun Kararları metinleri ortaya çıkmış olsa da bilim çevrelerini ve aktivistleri tatmin edecek kararlar alınmamıştır. Bunun sonucu olarak Doha'da gerçekleştirilen 18. Taraflar Konferansı'nda Kyoto'nun ikinci yükümlülük dönemini 2013-2020 olarak belirlenmiş ve IPCC'nin 4. Değerlendirme Raporu'nda %25-40 arasında bir düşüş yaşanması gerektiği söylene de kolektif düşüş %18 olarak belirlenmiştir.

Tüm bunlar olurken, 2020 yılı sonrasında yürürlüğe girecek yeni düzenlemenin nasıl olacağına dair çalışmalar da yapılmıştır. 2015 yılında 21. Taraflar Toplantısı'nda Paris Anlaşması metni kabul edilmiş ve Kyoto döneminden çok daha hızlı biçimde kabul edilmiştir. Anlaşma 2016 yılında yürürlüğe girmiştir.

Yeni düzende, ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi yeniden yorumlanmıştır. Azaltım yükümlülüğü gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelere paylaştırılmıştır. Ancak bu paylaşım Kyoto'dan farklı şekilde tabandan gelen bir usul ile yapılmıştır. Taraflar 2013 yılında Varşova'da karar verildiği gibi Niyet Edilen Ulusal Katkı Beyanı şeklinde kendi azaltım hedeflerini sunmuşlardır. Bu niyetler beş yılda bir güncellenecektir. Bunların yanında sözleşmenin temel hedefi ısınmayı sanayi öncesi dönemde 1,5-2°C arasında tutmak olarak belirlenmiştir.

***

Yukarıda kısaca Tehlikeli atık ve Kimyasalların Yönetimi Rejimi ve İklim Değişikliği Rejimi özetlenmiştir. Ancak ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı açıklanmaya çalışıldığı gibi uluslararası bu düzenlemeler bu iki sorunu da çözmek için yeterli olmamıştır. Alınan uluslararası kararlar, ulusal egemenlik sınırları içinde, devletlerin aldıkları kararları her zaman doğrudan etkileyememekte ve devletler çoğu zaman kısa vadede ekonomik açıdan daha karlı olduğunu düşündükleri kararlar alarak çevresel sorunları görmezden gelmeye meyillidirler.

Çalışmada, Türkiye’de tehlikeli atıklar, maddeler ve kimyasalların kontrolünün yönetsel ve yasal yönleri ile iklim değişikliği hakkında azaltım ve uyum politikalarından ziyade bu konuların sosyal yönlerinden olan çocuk hakları ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLUK KAVRAMININ VE ÇOCUK HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Çocukluk üzerine çalışmış birçok bilim insanına göre çocukluk sonradan icat edilmiş, sosyokültürel bir kavramdır. Algılanışı toplumların kültürüne, dini inanışlarına, sosyolojik ve ekonomik yapısına göre farklılık göstermektedir.

1- Antik Dönem

Antik dönemde çocuk ve yetişkin arasında ayırım bulunmaktadır. Ancak çocukların temsil ettiği şeyler ve çocuklara yönelik uygulamalar uygarlıklar arasında belirli farklılıklar göstermektedir.

Antik Yunan'da çocukluğa yönelik ikili bir tutum söz konusuydu. Bir yanda akıllarını kullanamadıkları için onları hor gören Aristo ve çocukların öldürülmelerini meşru görece kadar olumsuz bir tavır takınan Seneca, bir yanda da çocuklarla ilgilenen ebe, sütanne, özel öğretmenler ve hekimlerin varlığını mümkün kılan bir tutumun olduğu bilinmektedir²¹. Antik Yunan'da çocuk öldürme (infanticide) yaygındı. Sparta'da çocukların yaşayıp yaşamayacağına bir konsey karar verirdi. Hasta ve zayıf çocuklar Sparta'da öldürülürken, Atina'da ise terk edilirdi²². Sparta'da eğitimde cinsiyet ayrımı yapılmadan tüm çocuklar asker olarak yetiştirilirdi²³. Atina'da ise varlıklı ailelerin erkek çocukları eğitim alırken, kız çocukları iyi birer eş olmak üzere anneleri ve dadıları tarafından yetiştirilirdi²⁴.

---

21 K. İnal, **Çocuk Hakları ve Siyaset**, Yeni İnsan Yayınevi, 2018, s. 69-70.

22 **Anılan Kaynak**, s. 16-17.

23 H. Karakuş Öztürk, **Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler**, **Iğdır Üniv. Sos. Bil. Der.**, 2017, s. 257.

24 İnal, **a.g.e.**, s. 17.

Girit'te çocuk bereket olarak algılanırken, Sümerlerde ebeveynleri öbür dünyada rahat ettirecek varlıklar olarak görülürlerdi. Babil'de ve Mısır'da ise çocuklar siyasi tutsaklar ya da iki devlet arasında barış sağlamak için evlendirilen kimselerdi²⁵.

Eski Mezopotamya'da yazının bulunması ile okullar ortaya çıktı. Soylu erkek çocukları, otorite figürü olan öğretmenlerden eğitim alırken, diğer erkek çocuklar da baba mesleğini öğrenirlerdi²⁶. Mısırdaki ise soy kadından devam ettiği için, bu dönemde eğitimde cinsiyet ayrımı yoktu²⁷.

Roma'da çocuk sahibi olmak prestij sebebiydi. Çocuk sayısı üç ve daha fazla olan kişiler idari görevlere getirilirken avantajlı durumlardı²⁸. Çocuğa evde babaya, dışarıda devlete itaatın aşılması için eğitim verilirdi²⁹. 12 Levha Kanunu çocuklara öğretilirdi³⁰. Bu kanuna göre anne babayı öldürmek ve vatana ihanet suçlarına ağır cezalar verilirdi.

2- Ortaçağ Dönemi

Ortaçağ'da çocuk ve yetişkin arasında ayırım yoktu. Hatta bazı çocuk tarihçilerine göre çocukluk fikri de yoktu. Ortaçağ'da kilisenin etkisi yoğun biçimde hissedilirdi. İlk günah öğretisi nedeniyle çocuk günahkâr olarak dünyaya geldiği için St. Augustin gibi kimseler çocukları hor görür ve sert davranılması gerektiğini düşünürlerdi³¹. St. Augustin çocuğun ruhunun değil bedeninin masum olduğunu iddia ederdi³².

Bu dönemde Püritenler ise çocukların, kötülüğe eğilimli olsalar da, büyük bir öğrenme kabiliyetine sahip olduğuna inanırlardı. Bu nedenle çocukların kendi isteklerine direnebilmeleri için özgüvenli ve bağımsız olarak yetiştirilmeleri gerektiğini savunurlardı³³.

---

25 Öztürk, a.g.e., s. 257-258.

26 İnal, a.g.e., s. 15-17.

27 Öztürk, a.g.e., s. 258.

28 **Anılan Kaynak**, s. 257.

29 İnal, a.g.e., s. 17-18.

30 Öztürk, a.g.e., s. 257.

31 **Anılan Kaynak**, s. 257.

32 İnal, a.g.e., s. 18.

33 Öztürk, a.g.e., s. 260-261.

En önemli çocuk tarihçilerinden olan Aries'e göre ortaçağda çocukluk kavramı yoktu³⁴. 16. ve 17. yüzyıllara kadar çocuklar sanat eserlerinde minyatür yetişkin formunda yer alırlardı. Çocukları içeren aile resimleri ilk kez 17. yüzyılda çizilmişti³⁵.

Çocuklar sosyal sınıflarının yetişkin kıyafetlerini giyerlerdi. Kendilerine özel rahat hareket etmelerini sağlayacak ya da onları mevsim koşullarından koruyacak kıyafetleri yoktu. Çocuklar tarlada, pazarda çalışabiliyorlar ve suçlu bulduklarında asılabilirlerdi³⁶. Çok iş, az iş gücü olan tüm toplumlarda çocuklardan bir an önce büyüüp işlere yardım etmesi ya da başlarının çaresine bakması beklenirdi³⁷.

Ortaçağ koşullarında ortalama ömür 25 yaşı geçmiyordu. 12-13 yaşındaki çocuklar orduya katılıyordu. Savaşa katılma yaşı 9'a kadar düşebiliyordu³⁸. Bazı kaynaklara göre ortaçağda bebek ölümleri çok olduğundan çocuklar 6 yaşına kadar ailenin bir üyesi olarak kabul edilmiyordu³⁹. Dönemin koşulları nedeniyle çocukların ölmesi doğal karşılanıyordu⁴⁰.

Aristokrat aileler çocuklarına otoriteyi kabul ettirmek için onları kırbaçlatıyordu. Çocukları aileleri yerine hizmetliler yetiştiriyordu⁴¹. Milyonlarca çocuk iş ve sanat öğrenmeleri için evlerinden ayrılırdı⁴².

3- Modern Dönem

Rönesans ile birlikte ortaçağın insanları günahkâr sayan anlayışı terk edildi. Bu durum çocuğa/çocukluğa bakış açısını da değiştirdi⁴³. Rönesanstan

34 M. Tan, Çağlar Boyunca Çocukluk, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 2019, s. 79.

35 İnal, **a.g.e.**, s. 63-64.

36 M. Sağlam ve N. Aral, Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları, **Çocuk ve Medeniyet**, 2016, s. 48.

37 Tan, **a.g.e.**, s. 81.

38 Öztürk, **a.g.e.**, s. 264.

39 Sağlam ve Aral, **a.g.e.**, s. 48.

40 İnal, **a.g.e.**, s. 19.

41 Öztürk, **a.g.e.**, s. 263.

42 Tan, **a.g.e.**, s. 81.

43 Öztürk, **a.g.e.**, s. 255.

itibaren çocuklar devletin geleceği olarak görüldüler⁴⁴. Çocuk, ulus devlet ile birlikte ailesinden önce devlete ve millete ait olarak kabul edildi⁴⁵.

Çocuk merkezli burjuva ailelerinde çocuklar sürekli gözetilmeye başlandı, daha önceki özgürlükleri ortadan kalktı. Firestone'a göre modern ailenin gelişmesi ile çocuk önem kazandı ama çocuğun bağımlılığının süresi uzadı⁴⁶. Artan refah düzeyi ve bilimsel ilerlemeler çocukların hayatta kalma olasılıklarının artmasına neden oldu. Çocukların hayatta kalmalarının beslenme, tıbbi bilgiler ve özenli bakım olduğunun kavrandığı kesimlerde ebeveynler çocuklarına bağlanmaktan korkmamaya başladılar⁴⁷. Gelis'e göre Rönesans ile birlikte insanlar çocuğun yaşamını korumak, çocuk ölümlerini önlemek için çabalamaya başladılar⁴⁸. 17. yüzyılda yazılan kitaplarda burjuva ailelerin çocuklarına yönelik ilgilerinin garip karşılandığı görülmektedir⁴⁹.

Kilise çocuk üzerinde etkisini devam ettirmeye çalışırken, J.J. Rousseau ve J. Locke gibi seküler düşünürler de çocuklar hakkında fikirlerini ortaya koymuşlardır⁵⁰.

Locke'un "tabula rasa" düşüncesi çocuğun günahkar olarak dünyaya geldiği fikrini temelden sarsmıştır. Locke'a göre geleceğin yurttaşı olan çocuğun özdenetimi ve düşünsel gelişimi bu doğrultuda geliştirilmelidir. Bundan da sırasıyla ebeveynler, öğretmenler ve devlet sorumludur⁵¹.

Rousseau'ya göre ise çocuğun kendine özgü bir doğası vardır. Yetişkinlerden farklı, bağımsız varlıklar olarak düşünmesi aile, devlet ve eğitim anlayışını etkilemeye başlamıştır⁵². Önyargılar, zorunluluklar, otorite, toplumsal kurumlar çocuğun kendine has doğasını zedelemektedir. Çocuğun çocuk olma hakkı korunmalı, onun kendine has yapısına uygun bir ortamda yetişmesi sağlanmalı ve çocuk mutlu olmalıdır⁵³. Rousseau çocuğa ve çocukluğa ait bu düşüncelerini "Emile" adlı eserinde bir araya getirmiştir. 20. yüzyıl çocuk

---

44 İnal, **a.g.e.**, s. 66.

45 Öztürk, **a.g.e.**, s. 270.

46 Tan, **a.g.e.**, s. 80.

47 S. Güçlü, *Çocukluk ve Çocukluğun Sosyolojisi Bağlamında Çocuk Hakları*, **Sosyoloji Dergisi**, 2016, s. 3.

48 Tan, **a.g.e.**, s. 82.

49 Güçlü, **a.g.e.**, s. 5.

50 İnal, **a.g.e.**, s. 19.

51 Güçlü, **a.g.e.**, s. 6.

52 **Anılan Kaynak**.

53 İnal, **a.g.e.**, s. 68.

paradigmasının J.J. Rousseau ve J. Locke'un düşüncelerinden etkilendiği düşünülmektedir⁵⁴.

Aries'e göre 15. yüzyıldan itibaren okullar çıraklığın yerini almaya başlamıştır. Bunda ekonomik ve sosyal değişim de etkili olmuştur. Yetişkin ve çocuk dünyası bu şekilde birbirinden tekrar ayrılmaya başlamıştır⁵⁵. Benzer bir görüşü Postman da paylaşır. O'na göre ortaçağda herkes aynı bilgi ortamını paylaştığı için özel bir eğitim düşüncesine ya da çocukluğa ihtiyaç yoktu⁵⁶. Postman'a göre okulun olduğu yerde çocukluk düşüncesi hızla gelişmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda çocukluk okula gitmeyle tanımlanmaya başlanmıştır. En başta çocukların eğitiminde cinsiyet ve sınıf ayrımcılığı yapılmıştır. İşçi sınıfı çocuklarının okuma yazma öğrenmesi ya da kız çocuklarının okulda eğitim alması gereksiz görülüyordu⁵⁷.

Sanayi devrimi ile birlikte aile ekonomik gücünü kaybetmiş, böylece çocuğu koruma ve refahını sağlama işlevlerini de yitirmeye başlamıştır. Bu nedenle bir yandan çocuğun emeğinin istismarı söz konusu olurken, öte yandan çocuğu koruma refleksi gündeme gelmiş ve çocuk emeği sömürülürken aynı zamanda da kutsallaştırılmıştır. İşçi ailelerin çocukları çalışma hayatına daha çabuk adapte olmuş ve sokak kültürü ile büyümenin etkisi ile bağımsızlıklarını tekrar elde etmişlerdir⁵⁸. Ortaçağın açık toplum görüşünü hala sürdüren gecekondu ve işçi çocuklarıdır. Bazı yazarlara göre, tarihsel süreçte çocukluk süreçlerinin çoğu alt sınıflara çok geç ulaşmış, hiçbir zamanda gerçek anlamıyla yerleşmemiştir⁵⁹.

4- Evrensel Anlamda Çocuk Haklarının Tarihsel Gelişimi

“Çocukluk bilincinin olduğu bir hukuk düzenine ulaşmak yaklaşık 400 yıl sürmüştür⁶⁰”. Hem çocuk emeğinin sömürülmesi hem de iki dünya savaşında çocuklara yönelik ihlaller ve istismarlar çocuklara yönelik tedbirler

54 Güçlü, a.g.e., s. 6.

55 İnal, a.g.e., s. 69.

56 Öztürk, a.g.e., s. 263.

57 İnal, a.g.e., s. 70.

58 K. Turanlı, **BM Çocuk Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Çocuğun Ekonomik Sömürüden Korunma Hakkı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

59 Tan, a.g.e., s. 88.

60 E. Akyüz, **Çocuk Hukuku**, Ankara, Pegem Akademi, 2020, s. 41.

alınmasını da gündeme getirmiştir⁶¹. Daha önceki yıllarda çocukların korunması için bazı girişimler olsa da ilk uluslararası belgenin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında 26 Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nda kabul edilen Çocuk Hakları Bildirgesi (Cenevre Bildirgesi) olduğu bilinmektedir⁶². Bu bildirme çocuğun gelişimi, doyurulması, felaket zamanlarında öncelikli olarak korunması ve yetiştirilmesi hakkında beş maddeden oluşmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra BM'nin kurulması ile birlikte örgüt içinde çocukların sorunlarını incelemek amacıyla Sosyal Sorunlar Meclisi oluşturulmuştur. Bu oluşum, Cenevre Bildirgesinin revize edilmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu revizyon sonrasında ortaya çıkan yeni belge, 1959 yılında Çocuk Hakları Bildirgesi adı altında 10 madde olarak kabul edilmiştir⁶³. Bildirgelerin, uygulanmaması halinde yaptırım bulunmayan ilkeler ortaya koyması dolayısıyla söz konusu bildirgenin yaptırım gücü olmamıştır⁶⁴.

Var olan belgelerin yeterli olmadığına anlaşılması üzerine, BM Genel Kurulunun 1979 yılında, üye devletlerin temsilcileri ile kurduğu ve 10 yıl boyunca çalışan bir komisyonun hazırladığı Çocuk Hakları Sözleşmesi 1989 yılında kabul edilmiştir ve 1990 yılında yürürlüğe girmiştir⁶⁵. Sözleşme, Çocuğun Üstün Yararı, Ayrımcılık Yasağı, Yaşama ve Gelişme Hakkı ve Katılım Hakkı olmak üzere dört ana ilkeyi benimsemiştir ve toplamda hakları düzenleyen 41 maddesi bulunmaktadır⁶⁶. Özdemir'e göre "Sözleşmenin amacı, çocukların yaşama, gelişme, korunma ve katılım haklarının gerçekleştirilmesini sağlamak ve çocukların korunması için evrensel ölçü ve ilkeleri belirlemektir⁶⁷."

---

61 Güçlü, **a.g.e.**, s. 9.

62 Akyüz, **a.g.e.**, s. 43.

63 **Anılan Kaynak**, s. 43-44.

64 Z. Merey, **Çocuk Hakları**, Ankara, Pegem Akademi, 2017, s. 78.

65 **Anılan Kaynak**.

66 Akyüz, **a.g.e.**, s. 45.

67 H. Özdemir et al., **Çocuk Hukuku**, İstanbul, On İki Levha, 2018, s. 18.

İKİNCİ BÖLÜM

KİMYASAL KİRLİLİK VE İKLİM KRİZİNİN ÇOCUK HAKLARINA ETKİLERİ

Çocuk hakları bir çok yazar tarafından tanımlanmıştır. Özdemir'e göre "Çocuk Hakları, çocuğun bedensel, zihinsel, duygusal, sosyal ve ahlaki bakımlardan özgürlük ve saygınlık içinde, sağlıklı ve normal biçimde gelişebilmesi için hukuk kuralları ile ve yargı organlarınca gerçekleştirilen yollar ile korunan haklardan oluşur"⁶⁸.

Kaboğlu'na göre "çocuk hakları da insan haklarıdır. 18 yaşından küçük olanların öznesini oluşturduğu haklar demeti çocuk haklarına denk düşer. Çocuklara ilişkin özel kurallar doğum öncesinden itibaren 18 yaşını dolduruncaya kadar olan döneme uygulanır"⁶⁹.

Akyüz'e göre ise "çocuk hakları, çocuk hukukunu ilgilendiren kurallar tarafından düzenlenmiş, yargı organlarınca gerçekleştirilen koruma yollarına kavuşturulan haklardan oluşur"⁷⁰.

Tehlikeli atıkların usulünce bertaraf edilmemesi ve kimyasalların kontrolsüz kullanımının yarattığı kimyasal kirlilik ve iklim krizi geniş bir çocuk hakları yelpazesini etkilemektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu hakların bir bölümü hakkında kısa açıklamalar yapıldıktan sonra kimyasal kirliliğin ve iklim krizinin bu hakları nasıl ihlal ettiği ele alınmış, Türkiye ve diğer ülkelerden örnekler verilmeye çalışılmıştır.

1. Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin Temel İlkeleri⁷¹

1.1. Ayrımcılığa Uğramama Hakkı⁷²

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 2. maddesi ile düzenlenen ayrımcılık yasağı sözleşmenin 4 ana ilkesinden biridir. Ayrıca bu ilke Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 24. maddesinde de düzenlenmiştir.

---

68 H. Özdemir *et al.*, s. 4.

69 İ. Kaboğlu, **Çocuklar ve Anayasa**, Tekin Yayınevi, 2018, s. 52.

70 Akyüz, **a.g.e.**, s. 3-5.

71 Bu çalışma kapsamında incelenen haklar, hiyerarşik bir sırayla değil, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de yer aldıkları sırayla ele alınmıştır.

72 <http://www.cocukhaklariizleme.org/wp-content/uploads/yas-ayrimciligi-politika-belgesi.pdf> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

“Taraf Devletler, bu Sözleşme’de yazılı olan hakları kendi yetkileri altında bulunan her çocuğa, kendilerinin, ana-babalarının veya yasal vasilerinin sahip oldukları, ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasal ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, sakatlık, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayırım gözetmeksizin tanır ve taahhüt ederler.

Taraf Devletler, çocuğun ana-babasının, yasal vasilerinin veya ailesinin öteki üyelerinin durumları, faaliyetleri, açıklanan düşünceleri veya inançları nedeniyle her türlü ayırımı veya cezaya tâbi tutulmasına karşı etkili biçimde korunması için gerekli tüm uygun önlemleri alırlar.”

Bu ilke çocukların cinsiyet, ırk, din, zengin-fakir gibi hiçbir ayırma uğramadan tüm haklardan faydalanmasını sağlamayı amaçlar. Bunun yanında İnsan Hakları Komitesi İnsan Hakları Sözleşmesinin yasakladığı ayrımcılık eylemleri veya bu eylemlerin gerçekleşmesine neden olan koşulların ortadan kaldırılması için olumlu ayrımcılık içeren tedbirleri almaları gerektiğini belirtir⁷³.

İklim değişikliğinin etkilerinin bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği bilinmektedir. Bu etkilerin gelişmiş ülkeler-gelişmekte olan ülkeler, zengin kesimler- yoksul kesimler, kırdaki yaşayanlar-kentte yaşayanlar arasında var olan eşitsizlikleri derinleştirdiği görülmektedir. İklim değişikliğine uyum sürecinde en karmaşık ve mühim konu iklim adaletinin sağlanmasıdır. Çocukların ayrımcılığa uğramaması hakkı da bu noktada devletleri motive etmelidir.

İklim değişikliğinin risklerinin çoğu kentsel alanlarda yoğunlaşacaktır. Sıcaklık artışı, yoğun yağış, iç kesim ve kıyı kesimi selleri, toprak kayması, hava kirliliği, kuraklık ve su kıtlığı kentsel alanda yaşayan insanlar, varlıklar, ekonomi ve ekosistemler için risk oluşturmaktadır⁷⁴. Örneğin, kentleşme oranının yüksek olması nedeniyle aşırı hava sıcaklıklarından en çok etkilenen bölge Avrupa’dır⁷⁵.

Kentin yoksul kesimleri iyi yönetim ve planlama olmadan dünyanın en tehlikeli çevreleri olabilirler. *“Bazı informal yerleşimlerde 5 yaş altı çocukların*

---

73 BM İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 18, Ayrımcılık Yasağı, 1989, https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

74 IPCC, **5. Değerlendirme Raporu**, 2014, (<https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/#> Erişim Tarihi: 05.07.2020).

75 Lancet, **The 2019 report of The Lancet Countdown on health and climate change: ensuring that the health of a child born today is not defined by a changing climate**, s. 1841, 2019, [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(19\)32596-6/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(19)32596-6/fulltext) (Erişim Tarihi: 05.07.2020).

¼'ü hayatını kaybetmektedir. Kentlerin bu bölgelerinde yaşayan çocuklar, iklim değişikliğinin yarattığı ciddi riskler ile de karşı karşıyadır. Çünkü kentlerin yoksul bölgeleri çoğunlukla altyapı bakımından yetersiz, endüstriyel atık sahalarına yakın, ekstrem hava durumları için uyum çalışması yapılmayan ve sel riski altındaki alanlardır⁷⁶.”

Böylece iklim değişikliğinin etkileri, aynı kentte yaşayan çocuklar arasında var olan eşitsizliklerin derinleşmesini sağlamaktadır.

Kırsal alanlarda ise suya erişim, gıda güvencesi ve tarım gelirlerinin etkilenmesi öngörülmektedir. Özellikle yoksul kırsal alanlarda bu etkilerin daha yoğun olması beklenmektedir⁷⁷. Bu alanlarda da en çok tarım işçisi olarak çalışan çocuklar etkilenecektir.

Ayrımcılığa uğramama ilkesi ile ilgili önemli örneklerden birisi de Amerika Birleşik Devletlerinde meydana gelen Love Kanalı Felaketidir. Kanal, 1800'lü yılların sonunda girişimci William T. Love tarafından Niyagara Şelalelerinde 5 millik bir kanal yapma projesinin ekonomik nedenler ile bitirilememiş büyük bir kazılı alandı. Bu alan 1942 yılında Hooker Kimyasal ve Plastik Şirketi tarafından satın alınmıştır. Şirket aynı zamanda Birleşik Devletler ordusu ile birlikte çalışmıştır. Şirket, kanal inşaatını hem vahşi depolama alanı hem de atık yakma alanı olarak kullanılmıştır. 1953 yılında şirket, bu alanı atık depolama alanı olarak kullanmaktan vazgeçti ve işçi sınıfına yöre kent ve ilkokul yapılması için Niyagara Şehrine 1 ABD Dolarına satılmıştır. Satış sözleşmesine de bu alanda gömülü atıklar nedeniyle meydana gelen sorunlardan Hooker Şirketi'nin sorumlu tutulamayacağına yönelik bir madde eklenmiştir⁷⁸.

1970'li yılların ortalarında Niyagara, ortalamanın çok üstünde bir oranda yağış almaya başladı. Bu durum gömülü varillerin çürüyerek sızdırma yapmasına neden olmuştur. 1978'de New York Times'ta çıkan bir makalede bölgede bulunan 100 evin bodrumunda ve bahçelerinde ve de ilkokulda 82 değişik kimyasal bileşik ve 11 karsinojen madde tespit edildiği yönünde bir haber çıkmış ve bu haberden sadece birkaç ay sonra Love Kanalında büyük bir patlama meydana gelmiştir. Patlamadan sonra bahçelerde variller görünür hale geldi, ağaçlar kurudu, bir yüzme havuzu tamamen kimyasal ile dolmuştur.

76 Sheridan Barlett, Climate Change and Urban Children: Impacts and Implications for adaptation in low-and Middle Income Countries, **International Institute for Environment and Development**, 2008.

77 IPCC, **a.g.e.**

78 J. Thomson, **Toxic Residents: Health and Citizenship at Love Canal**, Journal of Social History, 2016, s. 206.

Çocuklar oyun alanlarından elleri ve yüzleri yanmış halde dönmeye başlamışlar. Bunların yanında düşükler, doğum anomalileri ve okula giden çocuklarda karaciğer hastalıkları ve lösemi görülmeye başlamıştır. Bu patlama sonrasında bile burada yaşayan halk devletin kendilerini başka bir yere yerleştirmesi için büyük mücadeleler vermek durumunda kalmıştır⁷⁹.

Bu alanın daha önce kimyasal atık bertaraf alanı olarak kullanıldığını bilen halkın, aileleri ile birlikte buraya yerleşmeye gönüllü olmalarının bir nedeni durumun ne kadar tehlikeli olduğunun bilincinde olamamalarıymış. Ancak en önemli nedeni, bu alandaki konutların daha hesaplı olmasıymış. 220'nin üstünde işçiler ve ailelerinin yaşadığı bu yerleşim yerinde, insanlar ekonomik durumları nedeniyle, kent yönetimi tarafından imara açılan bu alanda çocuklarını yetiştirmek zorunda kalmışlar. Bu durum BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nden önce yaşansa da 1959 Tarihli Çocuk Hakları Bildirgesi'nin ilk maddesinde de yer alan ayrımcılık yasağına elbette aykırı bir durumdu. Ayrıca 8. İlke olan her koşulda ilk kurtarıma hakkına da aykırı olarak aileler kendileri ve çocuklarının bu alandan ayrılabilmesi için gerekli koşulların sağlanmasına yönelik uzun süren mücadeleler vermek zorunda kalmışlardır.

1.2. Çocuğun Üstün Yararı Hakkı

Çocuk haklarını düzenleyen tüm belgelerde bu ilke karşımıza çıkmaktadır. 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesinin giriş paragrafında milletlerin sahip oldukları en iyi şeyleri çocuğa vermekle yükümlü oldukları belirtilmiştir⁸⁰. Bu ifade, 1959 tarihli Bildirgede de bulunmakla birlikte, 10 ilkeden oluşan bu Bildirgenin 2. ilkesinde çocuğun beden, zihin, ruh ve sosyal yönlerden gelişmesini sağlayacak kanunlar hazırlanırken, çocuğun çıkarlarının önemle göz önünde bulundurulması gerektiği ifadesi bulunmaktadır⁸¹.

1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesi ile düzenlenen çocuğun üstün yararı ilkesi, kamusal ya da özel tüm kurum ve kuruluşların aldıkları kararlarda çocuğun yararını her türlü yarardan önde tutmaları gerektiğini ifade eder.

---

79 EPA arşivleri, <https://archive.epa.gov/epa/aboutepa/love-canal-tragedy.html> (Erişim Tarihi: 17.04.2021).

80 <http://www.cocukvakfi.org.tr> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

81 **Anılan Kaynak.**

“Kamusal ya da özel sosyal yardım kuruluşları, mahkemeler, idari makamlar veya yasama organları tarafından yapılan ve çocukları ilgilendiren bütün faaliyetlerde, çocuğun yararı temel düşüncedir.”⁸²

Çocuk Hakları Komitesinin 2013 tarihli 14 numaralı genel yorumunda sözleşmenin bu hükmünün hukuki niteliği ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Bu yoruma göre, çocuğun üstün yararını düzenleyen 3. maddenin 1. paragrafındaki tüm ifade ve terimler olabildiğince geniş, esnek ve güncel durumlara uyulanabilir biçimde yorumlanmalıdır⁸³. Buna örnek olarak:

Çocuk terimi, çocuğu “18 yaşının altındaki tüm bireyler” olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında Komite 3. maddedeki çocuk terimini “tek tek çocuklar” ve “bir grup veya topluluk olarak çocuklar” şeklinde iki gruba ayırmıştır. İkinci grupta çocuğun üstün yararı, çocukları doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecek her türlü eylemi kapsar ve çevre sorunları komite tarafından dolaylı yoldan etkileyebilecek eylemler içinde sayılmıştır⁸⁴.

Girişim Terimi, çocuğu ilgilendiren her kararı kapsadığı gibi verilen hizmetleri, davranışı, usulü de kapsar. Ayrıca çocuğu etkileyen konularda eylemsizlik ve ihmal de Komite tarafından girişim terimi içinde kabul edilmiştir⁸⁵.

Çocuğun üstün yararı, Sözleşme'nin 3. maddesi ile açıkça düzenlenen asli bir haktır ve devletlere bu konuda yükümlülükler getirmektedir. Eğer bir yasal düzenleme yoruma açık ise sözleşme ve protokollerinin çizdiği çerçevede içinde bu ilkeye uygun olarak yorumlanmalıdır. Çocuğu etkileyecek bir karar alınırken, kararı alan makam, bu kararın çocuğu nasıl etkileyeceğini ve bu tespitin nasıl yapıldığını yani çocuğun üstün yararının nasıl değerlendirildiğini

---

82 Anılan Kaynak.

83 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 14, ÇHS Madde 3, paragraf 1: Çocuğun Yüksek Yararının Birinci Planda Dikkate Alınması Hakkı (CRC/C/GC/14). <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

84 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Genel Yorum No. 7, Yaşamaya Elverişli Konut Hakkı (Zorla Tahliyeler) (Sözleşme'nin 11. Maddesinin 1. Paragrafı), https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

85 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 14, ÇHS Madde 3, paragraf 1: Çocuğun Yüksek Yararının Birinci Planda Dikkate Alınması Hakkı, (CRC/C/GC/14), <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

açıklamalıdır. Bu bağlamda çocuğun üstün yararı üç boyutlu bir kavramdır yani ilke olduğu kadar bir hak ve bir usul kuralıdır⁸⁶.

Çocuğun üstün yararı, kimyasal kirlilik açısından çocuğun toksik kimyasallara ve kirliliğe maruz kalmasının önlenmesi ve riskleri iyi anlaşılmayan maddelere karşı ihtiyati tedbirler alınması ile yerine getirilebilir, ancak endüstriyel rekabet edebilirlik, risk yönetimi seçenekleri ve maliyet-fayda hususları, çocuğun çıkarlarına göre çoğunlukla ön planda tutulmaktadır⁸⁷. Bunun aksine, devletler çocuğun yararını kısa vadeli ekonomik hususlar ve uzun vadeli kalkınma planlarını yaparken en üstte tutmalıdır⁸⁸. Yasal düzenleme ve politikalar belirlenirken Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesi (ÇOHED) yapılması gerekir⁸⁹. Bu etki değerlendirme hakkında çalışmanın Üçüncü Bölümü olan Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesi başlığı altında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Çocuklar üzerinde ciddi şekilde zararlı etkileri olan kimyasalların havaya, suya ve toprağa karışmasını önlemek yerine teşvik edecek ekonomik kararlar alınmamalı ve politikalar hayata geçirilmemelidir.

Son yıllarda Türkiye’de, çocukların üstün yararı ilkesini temelden sarsan sektörlerden biri maalesef atık ticareti sektörü olmuştur. Türkiye 1995 yılından itibaren yürürlüğe giren tüm tehlikeli atık kontrolü yönetmeliklerinde ve bugün yürürlükte olan “Atık Yönetimi Yönetmeliği” ile tehlikeli atık ithalatını yasaklamıştır. Ancak 2007-2015 yılları arasında Basel Sözleşmesi Sekreteriyasına ulaşan ulusal raporların analizi ile hazırlanan tehlikeli atık ve diğer atık türlerinin üretimi ve sınırötesi taşınımının küresel trendleri ile ilgili raporda bu yasağın uygulanmasında başarılı olunamadığı görülmektedir.

86 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 14, ÇHS Madde 3, paragraf 1: Çocuğun Yüksek Yararının Birinci Planda Dikkate Alınması Hakkı (CRC/C/GC/14), <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

87 UN, Human Rights Council, Report Of The Special Rapporteur On The Implications For Human Rights Of The Environmentally Sound Management And Disposal Of Hazardous Substances And Wastes (A/HRC/33/41), 2016, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/ToxicWastes/Pages/SRToxicWastesIndex.aspx> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

88 Committee on the Rights of the Child General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children’s rights, 2013, <https://www.refworld.org/docid/51ef9cd24.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

89 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Genel Yorum No. 7, Yaşamaya Elverişli Konut Hakkı (Zorla Tahliyeler) (Sözleşme’nin 11. Maddesinin 1. Paragrafı), https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

Rapora göre Türkiye dokuz yıl içinde toplam 404.924 ton tehlikeli atık ithal etmiştir⁹⁰. Minamata Sözleşmesi'ne de taraf olan Türkiye'nin cıvalı atık ithalatını yasaklama yükümlülüğü vardır ancak UNEP verilerine göre 2007-2015 yılları arasında Türkiye ve Hollanda, Büyük Britanya Birleşik Krallığı'ndan yıllık ortalama 11.759 mt cıvalı atık ithal etmişlerdir⁹¹.

Türkiye'nin tehlikeli atık ithalatı ile ilgili bir başka rapor da 2019 yılının Nisan ayında Greenpeace tarafından yayımlanmıştır. 2018 yılının başında Çin'in plastik atık ithalatını yasaklaması sonucunda, atık piyasasında büyük dalgalanmalar meydana gelmiştir. En çok atık ihracatı yapan 21 ülkenin toplam ihracatı 2016 yılında 12.502.343 ton iken 2018 yılında 5.828.257 tona düşmüştür. Çin'in atık yasağı sonrasında plastik atıklar Güneydoğu Asya ve gelişmekte olan ülkelere doğru hareket etmeye başlamıştır. İlk etapta Malezya, Vietnam ve Tayland atık ithalatında birinci sıraya yükselmişlerdir ancak bu durumun sonunda, 2018 yılının ortalarında, bu ülkeler de plastik atık ithalatına bazı kısıtlamalar getirmişlerdir. Bu durumun piyasayı zorlamasının ardından Hindistan, Tayvan, Güney Kore, Endonezya ve Türkiye'nin atık ithalatı oranlarında ciddi artış gözlenmiştir. Türkiye'nin plastik atık ithalatı 2016 yılında aylık ortalama 4.000 ton iken 2018 yılının ortalarında 33.000 tona yükselmiştir. 2018 yılının ikinci yarısında düşüşe geçen ithalat oranı, İngiltere'nin Türkiye'ye yaptığı plastik atık ihracatının artması ile tekrar yükselişe geçmiştir. Türk Hükümeti plastik atık ihracatındaki bu artışa Malezya, Vietnam ve Tayland gibi tepki göstermemiş, henüz hiçbir kısıtlama girişiminde bulunmamıştır. Türkiye bu rapora göre İngiltere, Belçika, Almanya, Amerika, Hollanda, İspanya, İtalya, Slovenya, Fransa ve Japonya'dan plastik atık ithal etmektedir⁹². Hem akademisyenler hem de çevre örgütlerince, ithal edilen bu atıkların usulünce bertaraf edilmediğine dair pek çok iddia ortaya atılmaktadır. Sık sık gündeme gelen atık bertaraf tesislerinde çıkan yangın haberleri ya da boş arazilerde vahşi depolama ve atık yakma haberleri de bu iddiaları desteklemektedir.

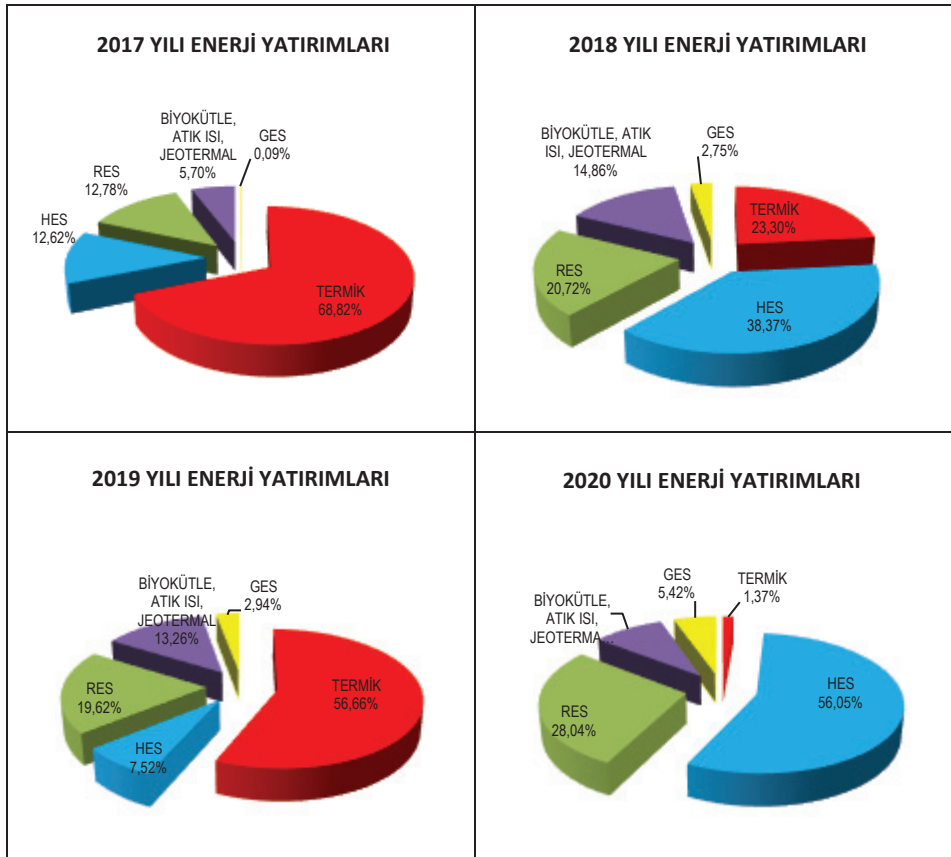
90 UNEP, Waste Without Frontier 2, 2018, s. 53, <http://www.basel.int> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

91 **Anılan Kaynak.**

92 Greenpeace, Data From The Global Plastics Waste Trade 2016-2018 and The Offshore Impact of China's Foreign Waste Import Ban, 2019, <http://www.greenpeace.org/eastasia/Global/eastasia/publications/campaigns/toxics/GPEA%20Plastic%20waste%20trade%20-%20research%20briefing-v1.pdf> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

Gezegenin, tüm dengesini bozacak bir hızla sıcaklığının değişmesi aynı kimyasal kirlilik gibi çok geniş bir çocuk hakları yelpazesini etkilemektedir. Bu iki olguyu aynı anda en çok etkileyen sektör ise enerji sektörüdür.

Türkiye'nin enerji politikası çerçevesinde aldığı kararlar ve yaptığı yatırımlar da dikkate alındığında çocuğun üstün yararı ilkesinin bu alanda gözlemlenmediği görülmektedir. Son dört yılın enerji yatırımı oranları incelendiğinde fosil yakıtla çalışan termik santrallere yatırım yapıldığı dikkat çekmektedir.

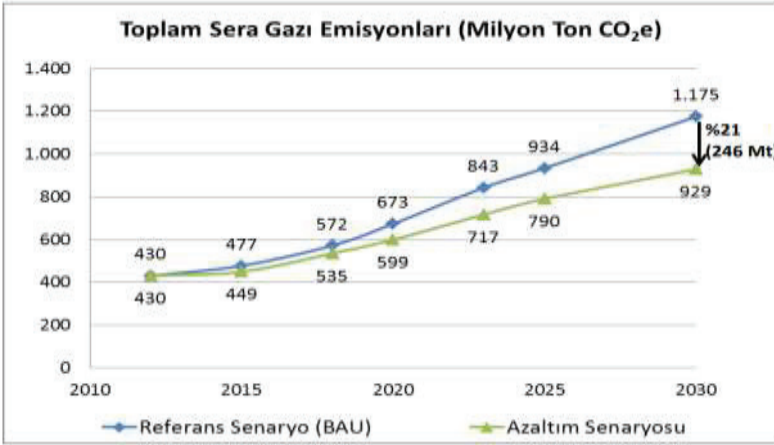

Şekil 2. Türkiye'nin Son Üç Yılda Enerji Yatırımları

Kaynak: ETKB, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/EIGM-Raporlari>, Erişim Tarihi: 06.06.2019

Partikül madde, karbonmonoksit ve cıva kadmiyum, kurşun, arsenik gibi ağır metallerin antropojenik salımına neden olan termik santraller ürettikleri atıklar ve yarattıkları hava kirliliği ile çocukların sağlığına ciddi zararlar vermektedirler. Ayrıca çevrelerindeki arazilerin tarım amaçlı kullanılmasını da olanaksız hale getirmektedirler⁹³. Tüm bu etkileri düşünüldüğünde termik santrallere yatırım yapma ısrarının çocuğun üstün yararı ilkesi ile bağdaşmadığı açıktır.

Ayrıca, Paris Anlaşması için açıkladığı Niyet Edilen Ulusal Katkı Beyanı ile Türkiye, 2030 yılına kadar %21 oranında artıştan azalma hedefi belirlediğini açıklamıştır. Yani sera gazı emisyonlarını artırmaya devam etmeyi hedeflediğini belirtmiştir.

Şekil 3. Türkiye'nin 2015 yılında açıkladığı Niyet Edilen Ulusal Katkı Beyanı

Kaynak: <https://iklim.csb.gov.tr/paris-anlasmasi-i-98587> (Erişim Tarihi: Haziran 2020)

Türkiye Paris Anlaşmasına onaylamamış olsa bile hem BMİDÇS tarafı olarak hem de Çocuk Hakları Sözleşmesinin taraf devleti olarak iklim değişikliği gibi çocuklar üzerinde doğrudan ve dolaylı birçok etkisi olan bir sorun hakkında daha ciddi ve azaltımı içeren politikalar yürütmek zorundadır.

93 F. Çeçen, "Kömür Madencilikinin Çevresel Etkileri", **Boğaziçi Üniversitesi Soma Araştırma Grubu Raporu**, 2015, <https://busomarastirmagrubu.boun.edu.tr/> (Erişim Tarihi: 01.05.2019).

1.3. Yaşama ve Gelişme Hakkı

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin üçüncü ilkesi yaşama ve gelişme hakkıdır. Sözleşme'nin 6. maddesinde düzenlenen bu ilke, geriye kalan hakların kullanılmasını için esas teşkil eder⁹⁴.

“Taraflar Devletler, her çocuğun temel yaşama hakkına sahip olduğunu kabul ederler.

Taraflar Devletler, çocuğun hayatta kalması ve gelişmesi için mümkün olan azami çabayı gösterirler.”

“Komite, Devletlerin, “gelişmeyi” çocuğun fiziksel, zihinsel, manevi, ahlaki, psikolojik ve sosyal gelişimini kapsayan en geniş anlamıyla, bütünlüklü bir kavram olarak yorumlamalarını beklemektedir.”⁹⁵.

Bu hakkın korunması devletlerin olumlu tedbirler almasını gerektirir. Taraflar devletler, bebek ölümlerini azaltmak, yaşam süresini uzatmak ve özellikle yetersiz beslenme ve salgın hastalık durumlarını ortadan kaldırmak için mümkün olan önlemleri almalıdır⁹⁶.

Yaşam hakkına özellikle de onurlu bir yaşam sağlama ve buna saygı duyma yükümlülüğünün uygulanması, Taraflar Devletlerin çevreyi korumak ve kamu ve özel sektörün neden olduğu zarar, kirlilik ve iklim değişikliğine karşı korumak için aldığı önlemlere bağlıdır. Çevresel bozulma, iklim değişikliği ve sürdürülemez gelişme, şimdiki ve gelecek nesillerin yaşam hakkından yararlanmaları önünde en acil ve ciddi tehditleri oluşturmaktadır⁹⁷.

Buna göre devlet biyoçeşitliliği ve tarımı etkileyerek çocukların beslenmelerini olumsuz yönde etkileyecek, su döngüsünü bozarak ve vektörlerin yaşam biçimlerini etkileyerek salgın hastalıklara neden olacak, sıcak hava dalgaları ve sebep olduğu afetler ile doğrudan ve dolaylı olarak çocukların

---

94 Merey, **a.g.e.**, s. 92.

95 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 5 Çocuk Hakları Sözleşmesi Genel Uygulama Önlemleri, 2003, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

96 BM İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No:6, Yaşam Hakkı, 1982, https://insanhaklariizleme.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

97 Human Rights Committee, General comment No. 36 on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life (CCPR/C/GC/36), 2018, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CCPR_C_GC_36_8785_E.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

yaşama ve gelişme hakkını etkileyen iklim değişikliği hakkında önlem almalı ve uyum çalışmalarında bulunmalıdır.

BM İnsan Hakları Komitesinin “Çocuk Haklarından Etkili ve Tamamen Yararlanma ve İklim Değişikliği Arasındaki İlişki Üzerine Analitik Çalışma” isimli raporuna göre, yaklaşık 160 milyon çocuk kuraklık riski olan alanlarda, 500 milyon çocuk sel riskli alanlarında, 115 milyon çocuk kasırga/fırtına riski olan alanlarda yaşamaktadır. Bu durumlar çocuklarda ölüm, yaralanma ya da istismar, çocuk işçiliği, çocuk kaçakçılığı riskini artırdığı gibi mental bozukluklara da sebep olabilmektedir. Aynen savaş, çatışma, cinsel ve fiziksel şiddet mağduru olan çocuklar gibi ekstrem hava olayları da çocuklarda travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete, intihar eğilimi ve depresyona yol açmaktadır. Anksiyetenin sebebi maruz kaldıkları istismar, ailelerini kaybetmeleri ya da kaybetme korkusu olabilir⁹⁸.

1.4. Katılım Hakkı

1924 tarihli Bildirge toplumun çocuğa neleri borçlu olduğunu listeleyen 5 maddeden oluşmuştur. Çocuklar bu Bildirgede bağımsız bireyler olarak görülmezler. 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirgesi de çocuğun bağımlılığı ve kırılganlığı varsayımına dayanan koruma sağlama düşüncesi ile karakterize edilmiştir. Çocuklar korunmaya ihtiyaç duyan nesnelere olarak görülür ve bireysel katılım hakkından bahsedilmez. Ancak 1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi, sadece çocuğun zarar ve istismara karşı korunma hakkını değil, aynı zamanda çocukluk hakkını, gelişme hakkını ve çocuğu etkileyen ve ilgilendiren konularda da söz sahibi olmasını onaylar⁹⁹. Buna en iyi örnek çocuğun görüşlerine saygı duyulması / katılım hakkıdır.

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin getirdiği yenilikler arasında sayılan çocuğun görüşlerine saygı duyulması ilkesi sözleşmenin 12. maddesinde düzenlenmiştir.

“Taraf Devletler, görüşlerini oluşturma yeteneğine sahip çocuğun kendini ilgilendiren her konuda görüşlerini serbestçe ifade etme hakkını bu görüşlere

98 Human Rights Council, **Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights - Analytical study on the relationship between climate change and the full enjoyment of the rights of the child**,(A/HRC/35/13), 2017.

99 H. Kosher et al., **Children’s Rights and Social Work**, Israel, Springer, 2016, <https://www.springer.com/gp/book/9783319439181> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

çocuğun yaşı ve olgunluk derecesine uygun olarak, gereken özen gösterilmek suretiyle tanurlar.

Bu amaçla, çocuğu etkileyen herhangi bir adli veya idari kovuşturmada çocuğun ya doğrudan doğruya veya bir temsilci ya da uygun bir makam yoluyla dinlenilmesi fırsatı, ulusal yasanın usule ilişkin kurallarına uygun olarak çocuğa, özellikle sağlanacaktır¹⁰⁰.”

Komite, 2009 yılında 12 numaralı Genel Yorumu ile maddenin hukuki analizini yapmıştır. Buna göre, çocuğun kendisini doğrudan ya da dolaylı ve birey ya da grup olarak etkileyen tüm adli ve idari kararlara katılması esastır. Katılım için bir yaş sınırı belirlenmemelidir; ancak, çocuğun bağımsız görüş oluşturma kabiliyetine sahip olup olmadığı değerlendirilmelidir. Çocuğun kendisini anadilinde ifade etmesi sağlanmalıdır. Ayrıca, çocuğun sözle olduğu kadar kendisini oyun, çizim, vücut dili gibi yollarla ifade etme hakkı olduğu taraf devletlerce kabul edilmelidir. Çocuğun en bariz temsilcileri olan anne-babasıyla bile aralarında çıkar çatışması olabileceği dikkate alınarak, çocuğun doğrudan dinlenilmesi ilkesi tercih edilmelidir. Çocuğun yaşı, engelli olması ya da yabancı bir ülkede bulunması (mülteci, sığınmacı...) bu tercihi ikinci plana atabilir. Çocuk kendisini, baskı altında hissetmeden özgürce ifade edebilmelidir. Kendisini ilgilendiren konularda fikirlerini beyan etmeden önce konu hakkında ve alınacak kararların kendisini nasıl etkileyeceği hakkında açıkça bilgilendirilmelidir. Sözleşmenin 12. maddesi taraf devletlere bu koşulların yerine getirilmesini sağlama zorunluluğu yüklemiştir¹⁰¹.

Katılım, aile, okul ve toplum olmak üzere üç düzeyde gerçekleşir. Çocukların toplum düzeyinde (yasama, politika yapımı ve uygulama süreçlerinde) gerçekleşen katılımı, hakkında, Komite tarafından bazı dikkat çekici öneriler geliştirilmiştir¹⁰²:

- “1- Çocuk katılımı bir uygulama aracı olarak kurumsallaştırılmalıdır.
- 2- Çocuk ve gençlerin yönettiği organizasyonlar, taraf devletlerin çocuk haklarından sorumlu kilit birimleri ile yakın ilişki içinde olmalıdırlar.

---

100 https://www.unicef.org/turkey/pdf/_cr23.pdf (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

101 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 12 Çocuğun Katılım Hakkı (CRC/C/GC/12), <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

102 UN, General Discussion Day on Right to Participation, 2006, <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/DiscussionDays.aspx> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

- 3- Çocuk Hakları ile ilgili ulusal eylem planlarının yapılması, uygulanması ve denetiminde çocuklar paydaş olarak görev almalıdırlar.
- 4- Kamu çalışanlarına çocuk hakları hakkında farkındalık yaratacak eğitimler verilmelidir.
- 5- Tüm yönetim basamaklarında karar vericiler ve çocuklar arasında demokratik süreçler ve ilişkiler geliştirilmelidir.
- 6- Özellikle bütçeyle bağlantılı yerel politika meseleleriyle ilgili durumlarda çocukların denetimde aktif rol oynamaları sağlanmalıdır.
- 7- İç hukuk düzenlemelerinde çocukların görüşlerini almak önemlidir.”

“Çocuk ailede, sokakta, politikada yani yaşamın her alanında demokratik olarak var olmazsa yetişkinliğinde de bunu uygulayamayacaktır¹⁰³.” Bu nedenle çocukların katılım hakkının korunması ve geliştirilmesi hem devletlerin hem de gezegenin geleceği açısından büyük öneme sahiptir.

1992 yılında Brezilya Rio’da toplanan Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı sonrasında ortaya çıkan beş temel belgeden biri olan Gündem 21’in hedeflerinden biri etkin grupların rollerinin güçlendirilmesi doğrultusunda çocuk ve gençlerin rollerinin güçlendirilmesidir¹⁰⁴.

1997 yılında Gündem 21’in Türkiye’de uygulanması için Yerel Gündem 21 programı başlamıştır. Bunun çıktılarında biri olarak 5393 sayılı Belediye Kanunu’na Kent Konseyleri eklenmiş ve 2006 yılında Kent Konseyi Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir¹⁰⁵. Bu yönetmeliğe göre kent konseyi bünyesinde çocuklar, gençle ve kadınların etkinliği kuvvetlendirilmelidir.

Ankara Büyükşehir Belediyesi ise Yerel Gündem 21 programı başlamadan önce 1995 yılında bünyesinde bir çocuk meclisi oluşturmuştur. Bu meclis 24 dönemdir çalışmaktadır. 9-13 yaş arası başvuran tüm çocuklardan oluşan çocuk platformunun içinden çocuklar tarafından seçilen 150 asil 150 yedek toplam 300 üyeden oluşan meclis her ay toplanmaktadır. Meclisin amacı “Ankara’da yaşayan çocukların, problemlerini ve taleplerini iletmelerini ve bu problemlerin çözümlerinde aktif rol almalarını sağlamaktır. Meclis Belediye için tavsiye kararlar alabilmektedir¹⁰⁶.” Son 5 dönemin kararları incelendiğinde

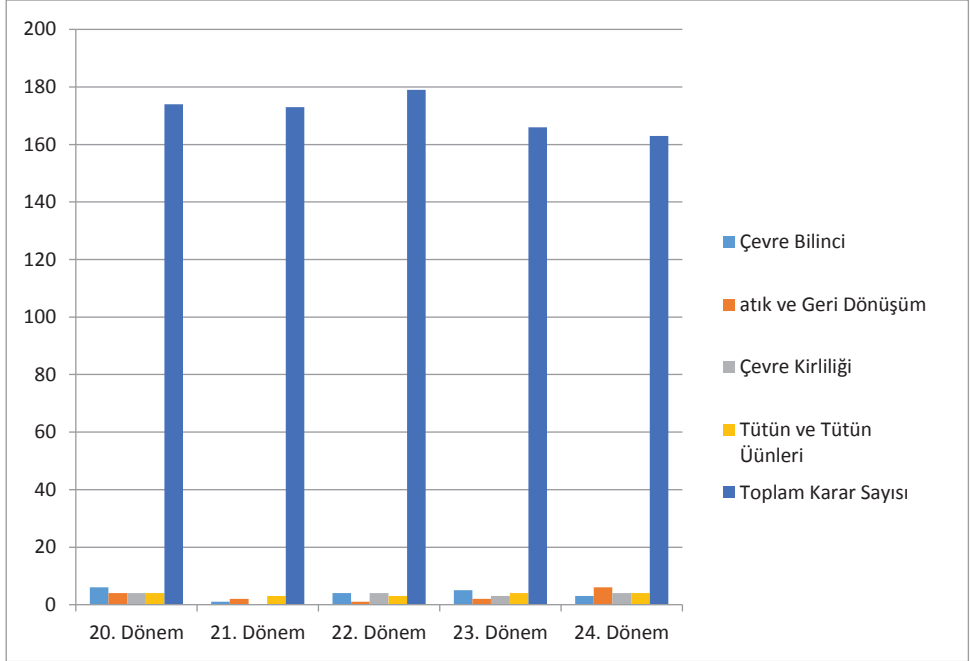
103 Merey, **a.g.e.**, s. 100.

104 R. Keleş et al, **Çevre Politikaları**, İmge Yayınevi, 2018.

105 R.G. 08.10.2006, S. 26313.

106 <https://cocukmeclisi.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/tanitim/c-tuzuk> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

meclisin çevre bilinci, atık, geri dönüşüm, kirlilik, tütün ve tütün ürünleri konularında aldığı kararların oranının %10'un üzerine çıkmadığı görülmektedir¹⁰⁷. Bunun nedenlerinden biri çocuk meclisinin çok fazla alanda çalışıyor olmasıdır, diğer bir neden ise çocukların çevre konusunda karar alırken daha çok hayvan hakları, parklar ve yeşil alanlar üzerine yoğunlaşmış olmalarıdır.

Şekil 4. Ankara Büyükşehir Belediyesi Çocuk Meclisi Son 5 Dönemdeki Kararlarının Konularına Göre Dağılımı

Kaynak: <https://cocukmeclisi.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/kararlar>, Erişim Tarihi: 06.06.2019

Çocuğun görüşlerine saygı duyulması/katılım hakkı her zaman resmi bir kurum aracılığı ile gerçekleşmemektedir. 2018 yılının ağustos ayında 15 yaşında bir çocuk olan Greta Thunberg, elinde “*Skolstrejk för klimatet*” yani “İklim için Okul Grevi” yazan bir pankart ile seçimlere kadar 3 hafta boyunca

¹⁰⁷ <https://cocukmeclisi.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/kararlar> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

okul günlerinde İsveç Parlamentosu önünde okulu boykot ederek eylem yapacağını duyurmuştur.

Greta 24 Ağustos 2018 tarihinde ilan ettiği manifestosunda iklim krizi için harekete geçmeyen tüm yetişkinleri eleştirirken, en büyük eleştirileri iklim rejiminde öncü ülkelerden biri olarak kabul edilen ve kendisinin de vatandaşı olduğu İsveç'in iklim politikalarına getirmiştir.

Seçimlerden sonra ise Greta ve ona katılan arkadaşları 8 Eylül 2018 tarihinden itibaren bu eylemleri devam ettirmeye karar vermişlerdir. Her cuma iklim için okul grevi yapmaya başladılar ve #FridaysForFuture (#FFF) etiketi ile sosyal medyada eylemlerini duyurmaya başlamışlardır.

2018 yılında bir kişi ile başlayan Fridays For Future hareketi bugün 214 ülkeye, 7500 yerleşim birimine, 80 bin grev eylemine ve 14 milyon aktiviste ulaşmıştır¹⁰⁸. Ağustos 2019'da 38 ülkeden 400 aktivistin ilan ettiği Lozan Deklarasyonunda,

- 1- Küresel ısınmanın sanayi öncesi döneme kıyasla 1,5 derecenin altında tutulmasını,
- 2- İklim adaletinin ve hakkaniyetinin sağlanmasını,
- 3- Var olan en iyi bilimsel bilgilerin dinlenilmesini, talep ettiklerini açıkladılar.

2019 yılının Eylül ayında Fridays For Future hareketi iki tane küresel iklim grevi düzenledi. Time dergisine göre yaklaşık 4 milyon insanın katıldığı bu eylemler ile hareket artık Kuzey Avrupa'nın ötesine taşınmıştır¹⁰⁹.

19 Mart 2021 tarihinde Fridays For Future hareketi 7. Küresel Eylemini Yaptı. Fridays For Future hareketinin resmi internet sitesinden alınan verilere göre, Türkiye'de gerçekleşmiş 81 planlanan 29 grev mevcuttur. Gerçekleşen grevlerin çoğunluğu sırasıyla İstanbul, Ankara, İzmir, Ayvalık ve Antalya'da olmak üzere 34 ilde çeşitli eylemler düzenlenmiştir.

Greta ve diğer aktivist arkadaşları İklim Zirvesi, Davos Dünya Ekonomik Forumu, AB Parlamentosu, Birleşik Krallık Parlamentosu ve çeşitli ülkelerin devlet başkanları ile görüşerek çocukların iklim krizi konusundaki taleplerini karar vericilere iletmeye çalışıyorlar. Bunun yanında sözleşmeden doğan

108 <https://fridaysforfuture.org/what-we-do/strike-statistics/> (Erişim Tarihi: 07.09.2020).

109 <https://time.com/person-of-the-year-2019-greta-thunberg/> (Erişim Tarihi: 07.09.2020).

haklarını ve şikâyet mekanizmalarını da kullanarak ülkelere farklı yollar ile da baskı yapıyorlar.

19 Aralık 2011 tarihinde Çocuk Hakları Sözleşmesi Başvuru Usulüne İlişkin İhtiyari Protokol BM Genel Kurulunca onaylanmış ve imzaya sunulmuştur. Protokol 2014 yılında yürürlüğe girmiştir. Protokole Türkiye dâhil olmak üzere 46 ülke taraf olmuş, 18 ülke ise imzaladığı halde henüz taraf olma işlemlerini tamamlamamıştır¹¹⁰. Protokole göre sadece protokole taraf olan ülkeler çekince koymadıkları sözleşme maddeleri ve taraf oldukları protokoller ile ilgili konularda şikayete konu olabileceklerdir. Komite, başvuruları çocuğun üstün yararı ilkesini temel alarak, çocuğun yaşını ve olgunluğunu göz önünde bulundurarak olabilecek en kısa zamanda değerlendirir. Komite ayrıca başvuru sahibini, başvurusu sebebiyle karşılaşacağı kötü muamele ve tehditlerden korumak ile de yükümlü kılınmıştır. Başvuru sahibi kendisi istemez ise başvurusu ifşa edilmeyecektir. Bu protokole dayanarak Greta ve 16 iklim aktivisti çocuk Fransa, Almanya, Türkiye, Brezilya ve Arjantin'i sera gazı salımlarını düşürmemeleri sebebiyle şikayet etmişlerdir¹¹¹. Komite'nin Halkı Bilgilendirme Görevlisi Vivian Kwok anlaşma organlarının bu şikayetleri inceleyebilmesi için taraf devletlerin gözlem ve yorumlarını sonuçlandırması gerektiği yönünde bir açıklama yapmıştır¹¹². Şikayete önce Brezilya, Fransa ve Almanya cevap vermiş ve Komite'nin davayı kabul etmemesini istemişlerdir. Ancak Çocuklar bu üç ülkenin de Paris Anlaşması uyarınca emisyonlarını azaltmada başarısız olduklarını ve çocuklara doğrudan ve öngörülebilir şekilde zarar verdiği şeklinde yanıtlamışlardır¹¹³. Arkasından Türkiye ve Arjantin de cevap vermişlerdir ve böylece 5 ülke de gözlem ve yorumlarını sonuçlandırmışlardır¹¹⁴. Ancak komite, henüz davanın kabul edilip edilmediği yönünde bir açıklama yapmamıştır.

Bu başvuru sonrasında altı Portekizli çocuk tarafından, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde, 33 Avrupa ülkesine dava açılmıştır. Davacıların talebi, sera gazı emisyonlarının azaltılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım

110 https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CRC/OHCHR_Map_CRC-OP-IC.pdf (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

111 <https://www.iklimhaber.org/greta-turkiye-dahil-bes-ulkeyi-bmye-sikayet-etti/> (Erişim Tarihi: 14.08.2020).

112 <https://www.kcet.org/shows/earth-focus/16-children-await-un-decision-as-youth-climate-movement-recalibrates>.

113 <https://www.theguardian.com/environment/2020/may/05/greta-thunberg-and-childrens-group-hit-back-at-attempt-to-throw-out-climate-case>.

114 <https://eos.org/articles/youth-climate-movement-recalibrates>.

yapılmasıdır. Görülen o ki mahkemeler ve başvuru mekanizmaları artık çevre eylemlerinde daha aktif rol oynayacaklardır.

Tüm bunların yanında Dünya'nın her yerinde iklim aktivisti çocukların aynı rahatlık ile eylem yapamadıkları da bilinen bir gerçektir. Örneğin Çin'de yaşayan Qu Hongyi'nin yetkililerden yabancı basın ile konuşması ve iklim grevi yapması nedeniyle baskı gördüğü ve hatta aktivistliği bırakmaması durumunda lise eğitimine devam etmesine izin verilmeyeceği yönünde haberler yapılmaktadır¹¹⁵.

1.5. Fiziksel ve Ruhsal Bütünlük Hakkı¹¹⁶

Sözleşmenin 19. maddesinde düzenlenen bu hak sadece çocuğun fiziksel ve psikolojik şiddete uğramasının önlenmesi olarak algılanmamalıdır.

“Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, çocuğun ana-babasının ya da onlardan yalnızca birinin, yasal vasi veya vasilerinin ya da bakımını üstlenen herhangi bir kişinin yanında iken bedensel veya zihinsel saldırı, şiddet veya suistimale, ihmal ya da ihmalkâr muameleye, ırza geçme dahil her türlü istismar ve kötü muameleye karşı korunması için; yasal, idari, toplumsal, eğitsel bütün önlemleri alırlar.

Bu tür koruyucu önlemler; burada tanımlanmış olan çocuklara kötü muamele olaylarının önlenmesi, belirlenmesi, bildirilmesi, yetkili makama havale edilmesi, soruşturulması, tedavisi ve izlenmesi için gerekli başkaca yöntemleri ve uygun olduğu takdirde adliyenin işe el koyması olduğu kadar durumun gereklerine göre çocuğa ve onun bakımını üstlenen kişilere, gereken desteği sağlamak amacı ile sosyal programların düzenlenmesi için etkin usulleri de içermelidir.”

Bu hak çocuğun bedeninin özerkliği ve bedeni hakkında kendi kararlarını verebilmesini kapsar¹¹⁷. Bu durumda çocuğun daha anne karnındayken ve

115 <https://www.iklimhaber.org/cinin-ilk-iklim-aktivisti-aktivizmi-birakmadigi-surece-okuluna-devam-edemeyecek/> (Erişim Tarihi: 01.09.2020).

116 Bu hak Sözleşme'nin dört ilkesinden biri olarak sayılmasa da özellikle yaşama hakkının tamamlayıcı haklarından biridir. Bu nedenle çalışmanın bu başlığı içinde incelenmesi uygun görülmüştür.

117 UN, Human Rights Council, Report Of The Special Rapporteur On The Implications For Human Rights Of The Environmentally Sound Management And Disposal Of Hazardous Substances And Wastes (A/HRC/33/41),

kendisini savunamayacak yaşlarda toksik maddelere ve iklim değişikliğinin çeşitli etkilerine maruz kalması fiziksel ve ruhsal bütünlüğüne doğrudan bir saldırdır.

Çocuk Hakları Komitesi bu hakkın kapsamını açıkladığı, 13 Numaralı Genel Yorumunda şiddet teriminin seçilmesinin fiziksel veya kasıtlı olmayan zararın etkilerini ve bu sorunların da ele alınması gerekliliğini azımsama şeklinde yorumlanmaması gerektiğini belirtmiştir¹¹⁸. Bu durumda çocukların, kimyasalların akut etkilerinin ortaya çıkmadan belirtisiz zehirlenmeleri fiziksel şiddet kapsamı dışında bırakılamaz.

19. madde şiddet yanında ihmali de düzenler. Buna göre çocuğun fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılayamamak ve onu tehlikelerden koruyamamak ihmal kapsamına girer.

İklim değişikliğinin neden olduğu afetlerin, doğrudan yarattığı çevresel yıkımlar ile dolaylı olarak neden olduğu güvenlik problemleri sonucunda çocukların fiziksel ve ruhsal açılardan çeşitli zararlar gördüğü bilinmektedir. Afetler sonrasında travma sonrası stres bozukluğu yaşamaları, göçler sırasında insan kaçakçılığı ve salgın hastalıklara karşı savunmasız kalmaları, çevresel kıtlıkların şiddetlendirdiği çatışmalarda fiziksel ve ruhsal olarak zarar görmeleri kaçınılmaz hale gelmektedir.

Çocuğun kimyasallardan arındırılmış temiz su ve gıda ihtiyacını karşılayamamak ve onu kimyasallardan koruyamamak fiziksel ihmal kapsamındadır¹¹⁹. Ancak konu tehlikeli atık, madde ve kimyasallar olduğunda çocuğun bakımından sorumlu birincil kişiler (anne-baba-vasi...) çocuğu kontamine olmuş hava, su ve gıdadan korumakta yetersiz kalabilirler. Devletlerin, toksik kirlilik yaratacak ürünlerin kullanımına ve zararlı maddelerin bertarafı ya da emisyonlarına çocukların maruz kalmasını önleyecek kanun ve politikalar geliştirme sorumluluğu bulunmaktadır¹²⁰.

İklim değişikliğinin etkisi ile daha çok su kıtlığı çekmesi öngörülen Afrika'da ve Asya'nın bazı bölgelerinde, yerleşim yerlerine yakın su kaynakları

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/ToxicWastes/Pages/SRTtoxicWastesIndex.aspx> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

118 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 13, ÇHS Madde 19: Çocuğun Şiddetin Her Türünden Masun Olma Hakkı, 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

119 **Anılan Kaynak.**

120 UN, Human Rights Council, Report Of The Special Rapporteur On The Implications For Human Rights Of The Environmentally Sound Management And Disposal Of Hazardous Substances And Wastes, **a.g.e.**

uygun altyapı ve sanitasyon hizmeti verilmediği için ya da tarımda fazla kimyasal gübre ve pestisit kullanıldığı için kirlidir. Bu nedenle kadınlar kilometrelerce yol yürüyerek temiz su kaynaklarına ulaşmaya çalışmakta ve yol boyunca taciz ve tecavüze uğramaktadır¹²¹. WaterAid isimli uluslararası örgütün saptamalarına göre kız çocukları bu su taşımaları sırasında saatlerce okuldan uzak kalarak erkek çocukların aldığı eğitime oranla daha az eğitim almaktadır. Ayrıca özel tuvaletlerin olmaması kadınların ve kız çocuklarının tuvalet ihtiyaçlarını gece gidermeyi tercih etmelerine bu da cinsel taciz, saldırı ve hayvan saldırıları riskini doğurmaktadır. Bununla birlikte su ve sanitasyon eksikliği sebebi ile kız çocukları menstürasyon dönemlerinde temizlenemedikleri için de sosyal hayattan ve eğitim hayatından uzak kalmaktadırlar¹²².

İklim değişikliğinin yukarıda bahsedilen tüm etkilerinin bir sonucu da güvenlik sorunlarına neden olmalarıdır. IPCC'nin son raporunda iklim değişikliğinin yaratabileceği bazı güvenlik sorunlarından bahsedilmiştir. Rapora göre, aşırı hava sıcaklıklarına maruz kalmak ve kaynak eksikliği, gelişmekte olan ülkelerde düşük gelirli bölgelerden büyük oranda göçlere neden olacaktır. Ayrıca deniz seviyesinin altında kalmak gibi nedenler ile de milli güvenlik politikalarında değişiklik yapma zorunlulukları doğabilmektedir. İklim değişikliğinin etkileri iç savaşlara ve çatışmalara neden olabilmektedir. Geniş ölçekli şiddetli çatışmalar adaptasyonu kolaylaştıracak altyapı, kurum, doğal kaynaklar, sosyal sermaye ve geçim fırsatlarına zarar verecektir¹²³.

Buna göre iklim değişikliğinin neden olabileceği en büyük çevresel güvenlik sorunları çatışma ve göç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası Göç İzleme Merkezi'nin 2020 verilerine göre 2019 yılında 50 çatışma ve şiddet olayı ile tetiklenen 8.5 milyon yeni göç meydana gelirken muson yağmurları, seller ve tropik fırtınalar gibi 1400 afetin tetiklediği 140 ülke ve bölgeden 24.9 milyon kişi göç etmiştir¹²⁴.

Göç çocuklar için barınma, eğitim, sağlık, oyun oynama gibi temel haklarından yoksun kalmak anlamına gelmektedir. Birçok çocuk ailenin geçimine yardımcı olmaya çalışır ama hiçbir zaman hak ettikleri ücreti

121 E. Kovancı, **Toplumsal Cinsiyet ve İklim Değişikliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.

122 <https://www.wateraid.org/us/what-we-do-gender-equality>, (Erişim Tarihi: 03.06.2020).

123 IPCC, **a.g.e.**

124 <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/> (Erişim Tarihi: Ağustos 2020).

alamazlar¹²⁵. Ayrıca “yerel ve yeni gelen topluluklar geçim kaynaklarını paylaşmak zorunda kaldığında kaynaklar üzerinde rekabet oluşabilir ve bu da zaten var olan etnik ya da toplumsal gerginlikleri artırabilir”¹²⁶. Böylece çocuklar bir yandan göçün yarattığı olumsuzluklar ile karşılaşırken bir yandan da göçün çevresel kaynaklar üzerinde yarattığı sosyoekonomik sonuçların yarattığı çatışma ortamında kendilerini bulurlar.

Göç durumunda çocuklar sağlık problemleri ile de karşılaşabilirler. Ekonomik durumu kötü olması sebebiyle yeterince beslenememeleri, yaşadıkları yerlerin temiz su ve sanitasyon gibi alt yapı hizmetlerinin yetersiz olması salgın hastalık riskini artırmakta ayrıca yetersiz beslenme çocukların bedensel ve zihinsel gelişimine olumsuz etki etmektedir. Ayrıca göç etmek zorunda kalan çocukların yaşadıkları dil sorunları ve yönetsel nedenler ile eğitimden uzak kalmaları çocukları şiddet ve istismara karşı daha savunmasız hale getirmekte ve suça itmektir. Tüm bunlarla birlikte bu çocuklar post travmatik stres bozukluğu, hiperaktivite gibi psikolojik rahatsızlıklara karşı da savunmasızdır¹²⁷.

Bu göçler sırasında kadın ve kız çocuklarının insan kaçakçılığına maruz kalma ihtimallerinin arttığı görülmektedir¹²⁸. Ayrıca göçler sırasında kadınlar, toplumsal roller nedeniyle, ailenin ve evin düzeninin sağlanması ile görevli oldukları için geride kalabilmektedir. Bu durumda kadının yükü artmaktadır. Kadın teknik, sosyal ve finansal donanımına sahip olmadan erkeğin üstlendiği rolleri de yerine getirmeye çalıştığında, ekonomik ve sosyal risklere karşı daha da savunmasız hale gelmektedir¹²⁹.

---

125 Y. Çakırer Özservet ve İbrahim Sirkeci, Editörden: Çocuk ve Göç, **Göç Dergisi**, 2016.

126 World Watch Institute, **Dünyanın Durumu Raporu 2009**, s. 108.

127 Diler Aydın et al., Göç Olayının Çocuk Sağlığı Üzerine Etkileri, **İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hast. Dergisi**, 2017.

128 A. Batricevic, N. Paunovic, “Ecofeminism and Environmental Security”, **Law and Politics**, S. 17, 2019, s. 125-136.

129 <https://www.gendercc.net/gender-climate/migration.html> (Erişim Tarihi: 03.06.2020).

2. Çocuk Haklarına Dair Sözleşmede Düzenlenen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 24. maddesi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan oluşan geniş bir hak yelpazesini düzenlemektedir. Bunlar, sağlık hakkı, sağlıklı çevre hakkı, gıda hakkı ve su hakkıdır.

“Taraf Devletler, çocuğun olabilecek en iyi sağlık düzeyine kavuşma, tıbbi bakım ve rehabilitasyon hizmetlerini veren kuruluşlardan yararlanma hakkını tanırlar. Taraf Devletler, hiçbir çocuğun bu tür tıbbi bakım hizmetlerinden yararlanma hakkından yoksun bırakılmamasını güvence altına almak için çaba gösterirler.

Taraf Devletler, bu hakkın tam olarak uygulanmasını takip ederler ve özellikle:

Bebek ve çocuk ölüm oranlarının düşürülmesi;

Bütün çocuklara gerekli tıbbi yardımın ve tıbbi bakımın; temel sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine önem verilerek sağlanması;

Temel sağlık hizmetleri çerçevesinde ve başka olanakların yanı sıra, kolayca bulunabilen tekniklerin kullanılması ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi;

Anneye doğum öncesi ve sonrası uygun bakımın sağlanması;

Bütün toplum kesimlerinin özellikle ana–babalar ve çocukların, çocuk sağlığı ve beslenmesi, anne sütü ile beslenmenin yararları, toplum ve çevre sağlığı ve kazaların önlenmesi konusunda temel bilgileri elde etmeleri ve bu bilgileri kullanmalarına yardımcı olunması;

Koruyucu sağlık bakımlarının, ana–babaya rehberliğini, aile planlanması eğitimi ve hizmetlerinin geliştirilmesi; amaçlarıyla uygun önlemleri alırlar.

Taraf Devletler, çocukların sağlığı için zararlı geleneksel uygulamaların kaldırılması amacıyla uygun ve etkili her türlü önlemi alırlar.

Taraf Devletler, bu maddede tanınan hakkın tam olarak gerçekleştirilmesini tedricen sağlamak amacıyla uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi ve teşviki konusunda karşılıklı olarak söz verirler. Bu konuda gelişmekte olan ülkelerin gereksinimleri özellikle göz önünde tutulur.”

2.1. Sağlık Hakkı ve Sağlıklı Çevre Hakkı

Çocuğun sağlık hakkı içkin bir öneme sahiptir; ancak bu hak Sözleşme'de yer alan diğer tüm hakların gerçekleşmesi açısından da gereklidir¹³⁰. Çocuğun sağlık hakkı korunmadıkça eğitim hakkı, yaşama ve gelişme hakkı, fiziksel ve ruhsal bütünlük hakkı gibi hakların kullanılması da mümkün olmayacaktır.

24. maddenin ilk hükmü her çocuğun en iyi tıbbi bakıma erişme hakkını düzenler. İkinci hükmü ise sağlık hakkının alanını çok daha geniş biçimde ele alır. Çocuğun gelişimi kümülatiftir, her aşama kendisinden sonra gelen aşamayı etkilemektedir. İkinci hüküm buna uygun şekilde annenin doğum öncesindeki bakımından başlayarak, çocuğun doğum öncesinde ve sonrasında sağlıklı şekilde ve sağlıklı bir çevrede gelişmesi için taraf devletlerin bazı yükümlülüklerini düzenler.

Bebek ölümlerinin çoğu yeni doğan döneminde meydana gelmektedir. Bu ölümlerin en önemli sebebi annenin gebelik öncesinde, gebelik sırasında ve sonrasındaki sağlık koşullarının iyi olmamasıdır¹³¹. Bu da çocuk sağlığını korumak için önce kadın sağlığını korumak gerektiği anlamına gelmektedir. Devletler anne karnından itibaren çocuğun sağlığını koruyacak önlemler almalı ve çocuğun sağlığını doğrudan ya da dolaylı olarak olumsuz etkileyecek her sorun ile azimle mücadele etmelidir.

Sağlık hakkının korunmasının diğer hakların kullanılmasını sağladığı gibi sağlıklı çevre hakkının korunması da sağlık hakkının kullanılmasını sağlayacaktır¹³². Çocukların içinde yaşadıkları, büyüdüğü ve geliştikleri fiziksel ve toplumsal çevreye zarar verecek durumların etkilerini önleyecek politikalar geliştirilmelidir¹³³. Devletler, özel sektörden iş ilişkileri ve küresel faaliyetlerinin çocuk sağlığı üzerinde yaratabilecekleri olumsuz etkileri belirleyip önlemlerini talep etmelidirler¹³⁴.

---

130 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 15, ÇHS Madde 24: Çocuğun Mümkün Olan En Yüksek Sağlık Standardına Ulaşma Hakkı, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

131 **Anılan Kaynak.**

132 Terre des Hommes, Protecting Environmental Child Rights, 2012, s.7, https://www.terredeshommes.org/wp-content/uploads/2013/01/tdh_Environmental-Child-Rights_2012-11-final.pdf (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

133 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 15, ÇHS Madde 24: Çocuğun Mümkün Olan En Yüksek Sağlık Standardına Ulaşma Hakkı, **a.g.e.**

134 **Anılan Kaynak.**

İklim değişikliği ve kimyasal kirlilik çocuk sağlığı üzerine en büyük etkileri olan iki çevre sorunudur.

Isınma ve hava olaylarındaki değişim dünya geneline ve nüfusa eşit olarak etki etmez. Özellikle çocuklar, yaşlılar ve açık havada çalışan işçiler iklim değişikliğinin etkilerine karşı nüfusun diğer kesimlerinden daha korunmasızdır. Sıcak hava dalgaları nedeniyle elektrolit dengesizliği, ateş, solunum hastalıkları ve böbrek hastalıklarından en çok etkilenenler ise küçük çocuklardır¹³⁵.

Özellikle gelişmekte olan bölgelerde iklim değişikliği ile birlikte sağlık sorunları derinleşecektir. İklim değişikliğinin neden olduğu sıcak hava dalgaları ve yangınlar kazalara, hastalıklara ve ölümlere neden olmaktadır¹³⁶. Partikül ve gaz biçimindeki kirleticiler atmosfer ve hava sıcaklığı değişimleri ile daha kirletici ve zehirli hale gelebilirler. Örneğin ozon gibi kirleticilerin iklim değişikliği ile birlikte artması beklenmektedir¹³⁷. Ozon normal şartlarda da yaz aylarında artış göstermektedir. Yüksek konsantrasyonda ozona maruz kalmak astıma ve vücudun kendini koruma refleksi ile akciğer kapasitesinde azalmaya neden olur¹³⁸. Çocuklar akciğer gelişimini tamamlamamış olmaları ve yaz aylarında açık havada yetişkinlerden daha çok vakit geçirmeleri nedeniyle yetişkinlerden daha savunmasızdır¹³⁹. Türkiye Ulusal Alerji ve İmmunoloji Derneğinin açıklamasına göre astım çocukluk çağının en sık görülen kronik hastalığıdır, özellikle 5 yaş altında görülür ve ülkemizde de her 10 çocuktan birinin astım hastası olduğu bilinmektedir¹⁴⁰. İklim değişikliğinin hava olayları üzerindeki etkisiyle daha güçlü fırtınaların, polenleri daha küçük parçalara bölmesi, ekstrem yağışlar ve sıcaklık ile birlikte ozonun artması arasındaki ilişki nedeniyle alerjik rahatsızlıkların da artacağı öngörülmektedir¹⁴¹.

Sıcaklık ve kuraklığın artışı ile kırsal ve ormanlık alanlarda çıkan büyük yangınların neden olduğu yaralanma ve ölümler yanında, yangın dumanına

135 Lancet, **a.g.e.**, s. 1840-1841.

136 IPCC, **a.g.e.**

137 TÜBA, **a.g.e.**, s. 57.

138 Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ozon Kirliliği Bilgi Notu, https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/editordosya/Ozon_kirliligi/C3%84%C5%B8i_bilgi_notu.pdf (Erişim Tarihi: 20.08.2020).

139 TÜBA, **a.g.e.**, s. 57.

140 <https://www.aid.org.tr/hastaliklar/alerji-ve-bagisiklik-sistemi-hastaliklari/astim/> (Erişim Tarihi: 20.08.2020).

141 Xu et al., Climate Change and Children's Health – A Call for Research an What Works to Protect Children, **Int. J. Environ. Res. Public Health**, S. 9, 2012, s. 3301.

maruz kalmak nedeniyle ortaya çıkan akut ve kronik solunum rahatsızlıkları görülmektedir. Üstelik yangın dumanı uzak mesafelere yayılabildiğinden yangından direkt etkilenmeyen uzak alanları da etkileyebilir¹⁴².

İklim değişikliğinin neden olduğu bir diğer sorun da sellerdir. Sel suları özellikle alt yapı problemi yaşanan bölgelerde, insan ve hayvan dışkıları ile karışarak kirlenir. Ayrıca sel suları toprağın altında kalan kimyasalları da açığa çıkarır. Böylece seller toksik, biyolojik ve kimyasal ajanları artırır. Bu durum özellikle solunum hastalıklarının artmasına ve e.coli, shigella, salmonella, hepatit a, leptospira, hantavirüs, sıtma, sarı humma gibi enfeksiyon hastalıklarının görülmesine neden olur¹⁴³.

Ayrıca tarım alanlarının afetlerden ve değişen iklimden olumsuz etkilenmesi sonucunda, gıda üretimindeki daralmanın dengeli ve yeterli beslenmeye engel olmak, gıda, su ve vektör temelli hastalıkları artırmak gibi sağlık sorunlarına neden olacağı da öngörülmektedir¹⁴⁴. Yeterince beslenemeyen insan sayısı 2014 yılından beri dünya genelinde ciddi artış göstermektedir. Bunun nedeni gıdaya erişim ve mali olarak karşılanabilir gıdaya erişimde yaşanan sorunlardır. Yetersiz beslenme özellikle 5 yaş altı çocukları etkilemektedir. Anne ve bebeğin yetersiz beslenmesi sonucunda rahim içi büyüme bozukluğu, doğum sonrası büyüme bozukluğu, aşırı ve ani zayıflama, mikro besin (demir, çinko, iyot, magnezyum...) eksikliği, zayıf emzirme gibi sonuçlar görülür¹⁴⁵.

İklim değişikliğinin patojen, vektör ve konakçıların yaşam koşullarını ciddi şekilde etkileyerek enfeksiyon hastalıklarını artıracığına dair çalışmalar mevcuttur¹⁴⁶. Ayrıca iklim değişikliğinin sebep olduğu aşırı hava olayları, deniz seviyesindeki artış gibi nedenlerle insanlar büyük gruplar halinde göç etmek ve yer değiştirmek zorunda kaldıkları/kalacakları için doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırması da bulaşıcı hastalıkların yayılma tehlikesini artırır¹⁴⁷.

Küresel çevresel problemlerin arasındaki bağlantı giderek daha görünür hale gelmektedir. İklim değişikliği ve biyoçeşitlilik arasındaki bağlantı da bu noktada önem kazanmaktadır. Biyoçeşitlilik üzerinde yanlış ve aşırı toprak kullanımı, kirlilik ve yabancı tür istilaları gibi baskılara ek olarak iklim değişikliği de baskı kurar. Bununla birlikte ekosistemdeki bozulmalar,

---

142 Lancet, **a.g.e.**

143 TÜBA, **a.g.e.**, s. 56.

144 IPCC, **a.g.e.**

145 Lancet, **a.g.e.**, s. 1847.

146 TÜBA, **a.g.e.**, s. 61.

147 World Watch Institute, **Dünyanın Durumu Raporu 2009**, s. 135.

ekosistem bileşenlerinin sürdürülemez kullanımı, kirlilik, böcek istilaları ve yangınlar iklim değişikliğine dirençliliği azaltır. Ayrıca habitat parçalanması dağılım önünde engel oluşturarak iklim değişikliğine uyumu zorlaştırır ve düşük gen çeşitliliğine neden olarak tükenmeye karşı savunmasız hale getirir¹⁴⁸. Yani biyoçeşitlilik kaybı ve iklim değişikliği birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Hükümetler Arası Biyoçeşitlilik ve Ekosistem Hizmetleri Üzerine Bilim-Politika Platformunun (IPBES) 2019 tarihli raporuna göre dünyada yaşayan 8 milyon bitki ve hayvan türünden, 1milyon tür yok olma tehdidi altındadır. İklim değişikliği bu biyoçeşitlilik kaybının en büyük 5 sebebi içinde üçüncü sıradadır ancak ilerleyen dönemde yanlış toprak kullanımı, sömürü gibi nedenleri de geride bırakarak ilk sıraya yükseleceği öngörülmüştür¹⁴⁹.

İklim değişikliği fenolojide¹⁵⁰ meydana getirdiği değişiklikler nedeniyle biyoçeşitliliğe etki etmektedir¹⁵¹. Pek çok kara, tatlı su ve deniz türü iklim değişikliğine cevaben yaşam yerlerini, mevsimsel hareketlerini göç yollarını diğer türlerle aralarındaki ilişkiyi değiştirmiştir¹⁵². Organizmaların bu değişimlerinin iklim değişikliğinin erken uyarı göstergeleri olduğu düşünülmektedir¹⁵³. Karada yaşayan ve uçamayan memelilerinin %47'sinin oranının, kuşların %23'ünün dağılımının şimdiden iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir¹⁵⁴.

Deniz biyoçeşitliliğinde azalma ve deniz türlerinin yeniden dağılması balıkçılık üretkenliğini de zora sokacaktır. Isınma nedeniyle, yüksek enlemler denizlere doğru tür istilaları gerçekleşecek, tropik bölgelerde ve yarı kapalı denizlerde tükenme oranları çoğalacak ve tür çeşitliliği ile balıkçılık potansiyeli orta ve yüksek enlemlerde çoğalırken tropik bölgelerde azalacaktır. Oksijensiz ve düşük oksijenli alanların sürekli genişlemesi balık habitatı üzerinde baskı yaratacaktır. Orta ve yüksek emisyon senaryolarına göre oksijen asidifikasyonu deniz ekosistemlerine özellikle kutup ekosistemi ve mercan resifleri için risk

148 <https://www.cbd.int/> (Erişim Tarihi: 08.07.2020).

149 <https://ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment>, (Erişim Tarihi: 08.07.2020).

150 Canlıların gelişme periyotları içerisinde meydana gelen çeşitli gelişme safhalarını inceleyen bilim dalına *Fenoloji* denir. İklim faktörlerinin etkisiyle bitki bünyesinde meydana gelen değişikliklerin ve dolayısıyla vejetasyon devresi içerisindeki belirli ve kritik dönemlerin tarihleri ile tespit edilmesi fenolojik gözlemler yardımıyla mümkün olmaktadır. (<https://www.mgm.gov.tr/arastirma/diger-calismalar.aspx?s=fenolojiatlası>, Erişim Tarihi: 15.08.2020).

151 <https://www.cbd.int/> (Erişim Tarihi: 05.07.2020).

152 IPCC, **a.g.e.**

153 <https://www.cbd.int/> (Erişim Tarihi: 05.07.2020).

154 <https://ipbes.net/news/media-release-global-assessment>.

taşımaktadır¹⁵⁵. Yalnızca yüzyılın sonunda iklim değişikliğine bağlı olarak okyanus net birincil üretiminde %3-10 arasında düşüş öngörülmektedir¹⁵⁶.

Yapılan çalışmalara göre iklim değişikliğinin yangın üçgenindeki sıcaklık unsurunu, neden olduğu kuraklık ve sıcak hava dalgaları ile şiddetlendirmesi sebebiyle orman yangınlarının sayısını ve şiddetini artırmaktadır¹⁵⁷. Ormanlar, oksijen (O₂) üretmeleri, karbondioksit (CO₂) depolamaları, sıcaklık değişimlerini dengelemeleri, yağışları artırarak ve nem sağlayarak kuraklığı önlemeleri, erozyonu önlemeleri, sayısız bitki ve hayvana barınak sağlaması, gürültü kirliliği ve hava kirliliğine karşı savaşmaları, ekonomik getirileri ve rekreasyon alanı özellikleri ile çevreye ve insan türüne sayısız faydası olan bir ekosistemdir. Biyoçeşitliliğin insan türüne sağladığı ekonomik değer hesaplanamayacak kadar büyüktür¹⁵⁸.

Biyoçeşitliliğin aldığı hasarın sonuçlarından biri de küresel çapta görülen salgınlar yani pandemilerdir. WWF'nin 2020 tarihli "Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Yükselişi" isimli raporuna göre pandemilerin 4 nedeni bulunmaktadır. Bunlar, ormansızlaşma, türlerin yakalanması ve yasa dışı ticareti, hayvan pazarları ve zoonoz¹⁵⁹ riskidir. İnsanlarda görülen bulaşıcı hastalıkların 2/3'sini hayvan kökenli hastalıklar oluşturmaktadır. Bunlardan birçoğu endemiktir¹⁶⁰. Ancak virüslerin mutasyona uğrayabilme özellikleri ve küreselleşmenin etkileri ile dünya geneline yayılmaları ve pandemi haline gelmeleri çok uzak bir ihtimal değildir. UNEP zoonozun sebeplerini ormansızlaşma ve diğer toprak kullanımı sorunları, yasa dışı ve zayıf düzenlenmiş yaban hayatı ticareti, antimikrobiyal direnç, aşırı tarım uygulamaları ve iklim değişikliği olarak belirlemiştir¹⁶¹.

2019 yılı aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde başlayan COVID19 (SARS-COV-2) salgını küreselleşmenin de etkisi ile çok kısa sürede pandemiye dönüşmüş ve birkaç ay içinde salgının merkezi Çin'den Avrupa'ya, Avrupa'dan Latin Amerika'ya ve 2021 yılı Mart ayından itibaren Türkiye'ye kaymıştır.

155 IPCC, **a.g.e.**

156 <https://ipbes.net/news/media-release-global-assessment>.

157 İklimBu, **Orman Yangınlarının Sebepleri ve Sonuçları**, <http://climatechange.boun.edu.tr/orman-yanginlari-sebepleri-ve-sonuclari/> (Erişim Tarihi: 10.08.2020).

158 H. Kurt, İnsanlığın Gıda Sorunu ve Biyolojik Çeşitlilik, **Afyonkarahisar Üniversitesi İİBF Dergisi**, 2017.

159 Zoonoz bir türde konaklayan patojenin çeşitli nedenler ile bir başka türe sıçramasıdır.

160 World Watch Institute, **Dünyanın Durumu Raporu**, 2015.

161 <https://www.unep.org.tr>.

Pandeminin çıkış noktası tam olarak bilinmese de hastalığa neden olan yeni tip koronavirüsün izi Wuhan'daki yaban hayvanı pazarına kadar sürülebilmektedir. Virüsün incelenmesi ile temelde yarasada konakladığı anlaşılrsa da insan türüne sıçramadan önce bir başka konakta daha kaldığı anlaşılmıştır ancak bu tür henüz tespit edilememiştir¹⁶².

Pandeminin başlangıcı ile ilgili belirsizlikler henüz çözülmemiş de olsa sonuçları artık görülebilmektedir. Hastalık çocuklarda çok ağır seyretmese de¹⁶³ uzun vadede çocuklar üzerindeki sonuçlarının çok daha ağır olacağı görülmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün COVID19'u pandemi ilan ettiği 11 Mart 2020 tarihinden 1 ay sonra okuldan uzaklaşan çocuk sayısı 1,6 milyara ulaşmıştır. Bu okul çağında olan çocuk sayısının %91'iydi. Pandemiden önce 130 milyonu kız çocuğu olmak üzere 258 milyon çocuk okula zaten gidemiyordu. Ancak COVID19 pandemisi, insanlık tarihinde ilk kez, bütün bir jenerasyonun eğitiminin kesintiye uğramasına neden olmuştur¹⁶⁴. Dünya genelinde 168 milyondan fazla çocuğun okulu, neredeyse bir yıl boyunca kapalı kalmıştır. Dünya çapında 214 milyon çocuk, yani yedi çocuktan biri, okulun dörtte üçünden fazlasını kaçırmıştır. 463 milyon çocuk uzaktan eğitime erişememiştir. Toplamda 1,6 milyar çocuk ve genç okul kapanmalarından etkilenmiştir¹⁶⁵.

UNICEF verilerine göre pandemi nedeniyle 142 milyondan fazla çocuk yoksulluğa itilecektir¹⁶⁶. Yoksulluk çocukların okula dönmesi yerine, çalışmak ya da evlenmek zorunda kalmalarına neden olabilecektir¹⁶⁷. Yaklaşık 10 milyon çocuk evliliği daha yaşanabileceği öngörülmektedir¹⁶⁸.

COVID19 sağlık sistemlerine baskı yaptığı için yetersiz aşılınmış çocukların sayısı artacaktır. En az 68 ülkede bir yaş altı 80 milyon çocuk aşılama mahrum kalabilir, 6 ay boyunca önleme hizmetleri olmazsa 124.000 çocuk HIV ile enfekte olabilir, en kötü durum senaryosuna göre, 6 ayda 1,2

162 WWF, **Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Yükselişi Raporu**, 2020.

163 Amerika Birleşik Devletleri Hastalık Kontrol Merkezi verilerine göre 1 Şubat 2020- 26 Ağustos 2020 tarihleri arasında 0-4 yaş arası 29 çocuk 5-18 yaş arası 65 çocuk hayatını kaybetmiştir. Toplam can kaybı ise 164.186'dır. <https://data.cdc.gov/NCHS/Deaths-by-Sex-Ages-0-18-years/xa4b-4pzv>.

164 Save The Children International, **Save Our Education**, 2020, <https://www.savethechildren.net/> (Erişim Tarihi: 10.08.2020).

165 <https://data.unicef.org/covid-19-and-children/> (Erişim Tarihi: 17.04.2021).

166 <https://data.unicef.org/topic/covid-19-and-children/> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).

167 Save The Children, **a.g.e.**

168 <https://data.unicef.org/covid-19-and-children/> (Erişim Tarihi: 17.04.2021).

milyon çocuk ve 56.700 anne, temel müdahalelerin aksaması nedeniyle ölebilir¹⁶⁹.

İklim Değişikliği'nin çocuk sağlığı üzerindeki dolaylı etkilerinden farklı olarak kimyasal kirlilik, girişi bölümünde de ayrıntılı biçimde anlatıldığı gibi çocukların fiziksel ve zihinsel gelişim süreçlerinin özellikleri nedeniyle yetişkinlere kıyasla daha çok ve doğrudan etkilemektedir. Çalışmanın bu bölümünde bu kimyasallardan bazılarının insan ve çocuk sağlığı üzerine etkileri incelenmektedir. Bu kimyasallar, arsenik, asbest, benzen, kadmiyum, flor, kurşun, cıva, KOKlar, hava kirliliği ve tütün dumanı olmak üzere Dünya Sağlık Örgütü'nün "Halk Sağlığı Sorunu Oluşturan Başlıca On Kimyasal " olarak belirlediği kimyasal kirlilikler baz alınarak belirlenmiştir.

2.1.1. Arsenik

Çözünebilir inorganik arsenik toksiktir. Madencilik, maden drenaj suları, boru kuyularının sondajı ile jeolojik birikintilerden içme suyu temini, fungusit üretimi, farmasötik ve cam endüstrileri, boya ve deri koruyucular, tarım kimyasalları, mikroelektronik ve optik endüstrileri, demir dışı metal eriticileri, kömürlü enerji santraller gibi endüstriyel süreçler, tütündeki doğal inorganik arsenik sebebiyle sigara kullanımı arseniğin çevreye yayılmasına sebep olur. İnsan maruziyetinin en yaygın biçimi ise yüksek arsenik seviyeli su ile sulanan tarım ürünlerini tüketmektir¹⁷⁰.

Arsenik plasentadan geçebilir. Arsenik ile kirlenen içme suyunu düzenli olarak tüketen hamile kadınlarda düşük, ölü doğum ve erken doğum riski vardır. Bunun yanında anne karnında ve erken yaşta arsenik maruziyetinin ileri yaşlarda akciğer kanseri ve bronşektazi gelişimi ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir¹⁷¹. Arsenik maruziyetinin doğum öncesinde ve çocuklukta meydana gelmesi halinde bronşektaziden ölme oranlarını sadece çocuklukta maruz kalanlardan daha yüksektir¹⁷². İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar arsenik maruziyetinin merkezi ve periferik sinir sistemini de etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte son epidemiyolojik çalışmalar çerçevesinde

---

169 <https://data.unicef.org/topic/covid-19-and-children/> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).

170 WHO, Exposure to Arsenic: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/arsenic.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

171 WHO, Inheriting a Sustainable World, 2017, <https://www.who.int/ceh/publications/inheriting-a-sustainable-world/en/> (Erişim Tarihi: 05.02.2019).

172 WHO, Exposure to Arsenic: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

çevresel arsenik maruziyetinin çocuklarda nörobilişsel bozukluklara yol açabileceği düşünülmektedir¹⁷³.

Çocuklar yetişkinlerden daha çok su içtikleri için (kilo başına) ve metabolizmaları olgunlaşmamış olduğundan su yoluyla taşınan kimyasalları daha yüksek oranda absorbe ettikleri için arsenik maruziyeti çocukları yetişkinlerden daha çok etkilemektedir¹⁷⁴.

2.1.2. Asbest

Asbestin her formu insanlar için karsinojendir¹⁷⁵. Olağanüstü gerilme mukavemeti, zayıf ısı iletimi ve kimyasal saldırıya görece dirençli olması sebebiyle binalarda ve çatı kiremitleri, su tedarik hatları ve yangın battaniyeleri, debriyaj ve fren balataları gibi bir dizi üründe yalıtım malzemesi olarak kullanılır¹⁷⁶.

Çevresel veya mesleki olarak asbeste maruz kalma pulmoner fibrozis (asbestosis), akciğer kanseri, akciğer zarı kanseri ve akciğer zarının yapısında değişikliklere yol açmaktadır¹⁷⁷.

Akciğer zarı kanseri ortalama 30 yıl asbest maruziyeti sonrasında oluşmaktadır, tanı sonrasında ise bir yıl içinde ölüm gerçekleşmektedir¹⁷⁸. Çocukken maruz kalınan asbest bu şekilde tüm yaşamı etkilemektedir. 125 milyon kişinin işyerinde asbeste maruz kaldığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte mesleki kanser ölümlerinin ortalama yarısının asbestten kaynaklandığı düşünülmektedir¹⁷⁹.

173 R.O. Wright **et al.** “Neuropsychological Correlates of Hair Arsenic, Manganese and Cadmium Levels in School-Age Children Residing Near a Hazardous Waste Site”, **NeuroToxicology**, V. 27, N. 2, 2006, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16310252> (Erişim Tarihi: 07.02.2019).

174 Landrigan, **a.g.e.**

175 Kansere neden olan maddeler.

176 WHO, Fact Sheets, Asbestos: Elimination of Asbestos- Related Disease, 2018, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/asbestos-elimination-of-asbestos-related-diseases> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

177 A. Şenyiğit **et al.**, “Asbestin Sağlığa Etkileri”, **Dicle Tıp Dergisi**, C. 31, S. 4, 2004, <http://dicledj.org/upload/sayi/45/Dicle%20Med%20J-02765.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

178 **Anılan kaynak.**

179 WHO, Fact Sheets, Asbestos: Elimination of Asbestos- Related Disease, **a.g.e.**

2.1.3. Benzen

Petrol içeren ürünler, otomobil egzozu, yapı malzemelerinden ve yapısal yangınlardan yayılan gazlar, endüstriyel deşarj, çöplük sızıntı suyu, benzen içeren atıkların bertarafı ve benzin istasyonları başlıca maruziyet kaynaklarıdır¹⁸⁰.

Nörolojik, depresif semptomlar, anormal-azalmış gülme, hafıza kaybı, renk körlüğü gibi nörotoksik etkiler; kemik iliğinde yarattığı hasar nedeniyle aplastik anemi, sık tekrarlayan enfeksiyonlar, peteşiyal kanama, kan hücrelerinde anormal artış ya da azalışa sebep olmak gibi hematolojik etkilere; akut myeloblastik lösemi, multiple myeloma, karaciğer, özefagus, mide, mesane ve akciğer, prostat, pankreas, beyin kanserine sebep olmak gibi kanserojenik etkilere ve bunların yanında genotoksik ve immünolojik etkilere neden olmaktadır¹⁸¹.

Aşırı derecede benzen maruziyetinin akut belirtileri ise baş dönmesi, kafa karışıklığı, baş ağrısı, bilinç kaybı, titremedir¹⁸².

2.1.4. Kadmiyum

Kadmiyum, biyolojik fonksiyonlar açısından gerekli bir element olmayıp insan türü dahil tüm hayvan ve bitkiler için toksiktir¹⁸³.

Volkanik aktiviteler ve erozyon gibi doğal yollarla açığa çıkabilen kadmiyum, sigara kullanımı, madencilik, demir dışı metallerin eritilmesi ve rafine edilmesi, fosil yakıt yakılması, belediyelerin atık yakması (atık pil ve atık plastik gibi), fosfatlı gübrelerin imalatı ve kullanımı, kadmiyum kaplı çelik hurda ve elektronik atıkların bertarafı ile de açığa çıkabilmektedir. Kadmiyum salımı uzun mesafeli atmosferik taşımacılık yoluyla emisyon kaynaklarından uzak bölgelere taşınabilir ve depolanabilmektedir¹⁸⁴.

---

180 WHO, Exposure to Benzene: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/benzene.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

181 M. Tözün **et al.**, “Benzen ve Sağlık Etkileri”, **TAF PreMedBull**, C. 7, S. 6, 2008, https://www.ejmanager.com/mnstemps/1/khb_007_06-541.pdf (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

182 WHO, Exposure to Benzene: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

183 F. Asri Ötügen **et al.**, “Kadmiyumun Çevre ve İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri”, **Derim**, C. 24, S. 1, 2007. <http://www.derim.com.tr/issue/4562/62587> (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

184 WHO, Exposure To Cadmium: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/cadmium.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

“İnsan faaliyetleri ile toprağa ulaşan kadmiyumun %54-%58'i fosforlu gübrelerden, %39-41'i atmosferik depolanmadan, %2-5'i ise atık çamur ve çiftlik gübresi uygulamalarından kaynaklanmaktadır¹⁸⁵”. Kontamine olmuş toprakta yetişen tarım ürünleri nedeniyle sigara içmeyen grupta kadmiyum maruziyetinin en önemli nedeni gıdadır¹⁸⁶.

Kadmiyum özellikle böbrek ve akciğerde birikmektedir. 10-35 yıl boyunca vücutta birikebildiğinden¹⁸⁷ bu organlarda biriken kadmiyum miktarı yaşa bağlı olarak artmaktadır¹⁸⁸. Çocukken maruz kalınan kadmiyumun yetişkinlik çağında etkisini göstermeye başlayacağı açıkça görülmektedir.

Uzun süreli maruziyet sonucu kadmiyum, akciğer ödemi, KOAH, böbrek tübüler disfonksiyonu, osteoporoz, osteomalazi, prostat kanseri, kardiyovasküler hastalık, serebrovasküler hastalık gibi sağlık sorunlarına neden olmaktadır¹⁸⁹.

2.1.5. Aşırı Flor

Flor, yeraltı sularında doğal olarak bulunmaktadır ayrıca, diş bakım ürünlerinde, fosfat gübre üretimi ve kullanımı, flor içeren pestisitlerin kullanımı, bu bağlamda gıda maddeleri, hidroflorik asit üretimi ve kullanımı, alüminyum üretimi (kentsel alanlardaki emisyonun çoğu endüstriden gelir ve bunun %10'u alüminyum endüstrisinden kaynaklanmaktadır), çelik üretimi ve özellikle iç mekanlarda ısınmak ve yemek yapmak için flor bakımından zengin kömürün yanması, gibi insan faaliyetleri de florun yayılmasına neden olmaktadır¹⁹⁰.

Yutulmuş flor, midede hidroflorik asit üretmek için mide asidi ile reaksiyona girmektedir. Bu nedenle, yüksek florit konsantrasyonlarına akut maruz kalma anında etki etmektedir: karın ağrısı, aşırı tükürük, bulantı ve kusma, nöbetler ve kas spazmları da ortaya çıkabilmektedir. Solunum felci nedeniyle ölüm bir olasılıktır¹⁹¹.

185 Ötügen et al., a.g.e.

186 WHO Exposure To Cadmium: A Major Public Health Concern, a.g.e.

187 **Anılan Kaynak.**

188 Ötügen et al., a.g.e.

189 WHO, Cadmium. Environmental Health Criteria 134, 1992, <http://www.inchem.org/documents/ehc/ehc/ehc134.htm>. (Erişim Tarihi: 11.02.2019).

190 WHO, Exposure To Inadequate Or Excess Exposure To Fluoride, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/fluoride.pdf?ua=1> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

191 **Anılan Kaynak.**

Vücuda alınan flor, eşiğ değerine çıktığında dental, iskeletsel florozis ve nörolojik semptomlar ile kendisini gösteren toksik etkilere sebep olabilmektedir. Flor diş ve kemik gelişimine etki etmektedir. Vücuda alınan flor çocuklarda %80-%90, yetişkinlerde %60 civarında tutulum gösterir. Florun diş, kemik ve sinir sistemi üzerine etkileri özellikle büyüme ve gelişme döneminde gözlemlenmektedir¹⁹².

2.1.6. Kurşun

Sigara kullanımı, gıda, kurşun içeren boyaların kullanılması ve sökülmesi, gemi yapımı ve sökümü, inşaat, yıkım sektörleri, ağır kurşun üretimi, kurşun içeren boyalarla boyanmış malzemelerin öğütülmesi, kaynaklanması ve kesilmesi, cam ve kristal oymacılığı, elektrikli ve elektronik atıkların madenciliği, eritilmesi ve gayri resmi işlenmesi ve geri dönüşümü önemli kurşun kirliliği kaynaklarıdır¹⁹³.

En büyük maruziyet kaynağı ise -sigara içmeyen kesim için- gıdadır. Kurşunla kirlenmiş toprakta yetişen ve/veya kurşun bulaşmış su ile sulanmış tarım ürünleri, bu ortamlardan etkilenen hayvanlardan elde edilen hayvansal gıdalar, kurşun lehimli ambalajlardaki gıda maddeleri, kurşun sırlı seramikten veya seramik yemek takımından gıdaya geçişi gıda yoluyla kurşun maruziyeti kaynaklarına önemli örneklerdir¹⁹⁴.

Bebekler, küçük çocuklar (özellikle 5 yaşından küçükler) ve hamile kadınlar kurşunun olumsuz etkilerine daha duyarlıdır¹⁹⁵. Plasentanın, kurşun için bariyer görevi görmediği belirtilmektedir¹⁹⁶. Hamile kadınların yüksek kurşun seviyelerine maruz kalması düşük, ölü doğum, erken doğum ve düşük doğum ağırlığına sebep olmasının yanı sıra küçük malformasyonlara neden olabilmektedir¹⁹⁷.

---

192 E. Ergin, **et al.**, “Florun İnsan Sağlığına Olumsuz Etkisi Var Mı?”, **EÜ Dişhek Fak Derg.** C. 38, S. 1, 2017, <http://eudfd.org/jvi.asp?pdire=eudfd&plng=tur&un=EUDFD-70783> (Erişim Tarihi: 18.02.2019).

193 WHO, Exposure To Inadequaten Or Excess Exposure To Flouride, **a.g.e.**

194 Y. Dündar **et al.**, “Yaşamı Kuşatan Ağır Metal Kurşunun Etkileri”, **Kocatepe Tıp Dergisi**, S. 6, 2005, <https://kocatepetipdergisi.aku.edu.tr/PDF/Mayis%202005/Dr%20Yilmaz%20Dundar.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2019).

195 WHO, Exposure To Lead: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/lead..pdf?ua=1> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

196 Dündar, **a.g.e.**

197 WHO, Exposure To Lead: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

Bunula birlikte kurşun anne sütüne de geçer¹⁹⁸ ve bebeğin doğum sonrasında da anne kaynaklı maruziyeti devam etmektedir. Kurşun bazı boyaların kullanıldığı evlerde boyanın ayrışması, soyulması veya ufalanması, özellikle bazı küçük çocukların bu parçaları yemesi veya toz bulaşan parmaklarını yalaması bebeklerin emzirme sonra dönemde de kurşuna maruz kalmalarında rol oynamaktadır. Kurşundan yapılan veya kurşun içeren oyuncaklar da (örneğin bazı plastikler veya boyalar) çocuklar için maruziyet kaynaklarından biridir. Temizlenmemiş olan eski endüstriyel alanlarda oyun alanı ya da konut yapımı, kirlenmenin durmasından yıllar sonra bile, özellikle elden ağza davranışları nedeniyle çocuklar için tehlikeye neden olabilmektedir.

Kurşunun akut yan etkileri anoreksi, bulantı, kusma, karın ağrısı, karaciğer ve böbrek hasarı, yüksek tansiyon ve halsizlik, uyuşukluk, ensefalopatiye neden olabilmektedir¹⁹⁹.

Uzun süreli maruziyetlerde birikme ile ortaya çıkan etkileri ise, ensefalopati, duyuşal defisit, IQ düşüklüğü ve öğrenme bozukluğu, iskemik kalp hastalığı, hipertansiyon, periferik nöropati, sinir iletim hızında azalma, intersiyel nefritler, reabsorbsiyonda azalma, anemi, hem sentezinde bozulma, üreme sistemi bozukluklarıdır²⁰⁰.

Küçük çocuklarda kurşunun en kritik etkisi gelişen sinir sistemi üzerindedir: Dikkat eksikliği ve saldırganlığa yol açmaktadır²⁰¹.

2.1.7. Cıva

UNEP'in 2013 tarihli Cıva Değerlendirme Raporunda cıva emisyonunun üç nedeni olduğu söylenmektedir. Bunlardan birincisi doğal sebepler, ikincisi insan kökenli sebepler, üçüncüsü ise re-emisyondur²⁰².

198 Dündar, **a.g.e.**

199 WHO, Exposure To Lead: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

200 G. Özbolat **et al.**, "Ağır Metal Toksisitesinin İnsan Sağlığına Etkileri", **Arşiv Kaynak Tarama Dergisi**, C. 25, S. 4, 2016, https://www.researchgate.net/publication/311984515_Agir_Metal_Toksisitesinin_Insan_Sagligina_Etkileri (Erişim Tarihi: 24.02.2019).

201 WHO, Exposure To Lead: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

202 G. Karalezli, "Cıva Kullanımının Kontrolü Hakkında Dünyada ve Türkiye'de Atılan Adımlar", **İnsanların Doğayla Kenetlenmesi -Kentte Ve Doğal Alanda, Kutuplardan Ekvatora**, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2019.

Cıva doğal olarak oluşur ve doğada çeşitli şekillerde bulunmaktadır: Temel (veya metalik); inorganik (örneğin cıva klorür) ve organik (örneğin, metil ve etil cıva)²⁰³.

Cıvanın insan kökenli emisyon kaynakları, kömürün yanması, petrol rafinerileri, çimento üretimi, altın zanaatkarlığı ve küçük ölçekli altın madenciliği, demir madenciliği-eritme, demir ürünleri ve demir olmayan metaller, diş hekimlerinin kullandığı amalgam dolgular, klor-alkali endüstrisi, vinil-klorür monomer kullanımınıdır. Ayrıca piller, boyalar, elektronik aletler, tansiyon aletleri, florasanlar ve enerji tasarruflu ampuller, pestisitler, fungusitler, ilaçlar ve kozmetik malzemelerinde de hala cıva kullanılmaktadır ve bunların atıkları da cıva emisyonuna neden olmaktadır²⁰⁴.

Cıvanın 3. emisyon kaynağı olan re-emisyon ise hava önce hava yoluyla, toprağa, su yüzeyine ve bitki örtüsüne bulaşmış cıvanın, orman yangınları, yağmur, sel gibi nedenlerle tekrar yayılmasıdır²⁰⁵.

Cıvanın besin zincirine karışması ise şu şekilde gerçekleşmektedir: Suya karışan cıva planktonları etkilemekte, onları yiyen küçük balıklar ve midyeler ve bunlarla beslenen büyük balıklar ve deniz memelileri ile besin zincirine karışmaktadır. Cıvaya maruz kalan balık ve deniz kabuklularını tüketen insanlarda çeşitli sağlık sorunları ortaya çıkmaktadır²⁰⁶.

Balıklarda biyolojik olarak biriken ve gebe kadınlar tarafından tüketilen metil-merkür gelişmekte olan fetüste nörogelişimsel sorunlara yol açar. Fetal beyin çok duyarlı olduğu için plasentadan geçen cıvaya maruz kalma çocuk için en tehlikeli maruziyet biçimidir. Maruziyet sonrası nörolojik semptomlar arasında zihinsel gerilik, nöbetler, görme ve işitme kaybı, gecikmiş gelişim, dil bozuklukları ve hafıza kaybı bulunur. Çocuklarda, akrodini adı verilen kırmızı ve ağırlı ekstremiteler ile karakterize bir sendromun kronik cıva maruziyetinden kaynaklandığı bildirilmiştir²⁰⁷. Ayrıca Minamata Hastalığı olarak adlandırılan bir sinir sistemi hastalığına neden olduğu da bilinmektedir²⁰⁸.

---

203 WHO, Exposure To Mercury: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/mercury.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

204 UNEP, Mercury Assessment Report, 2013, <http://www.unenvironment.org> (Erişim Tarihi: 24.02.2019).

205 **Anılan Kaynak.**

206 Karalezli, **a.g.e.**

207 WHO, Exposure To Mercury: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

208 <https://www.minamatadiseasemuseum.net/10-things-to-know> (Erişim Tarihi: 20.02.2019).

1999 yılında bebek bağışıklama programlarında biriken cıva miktarıyla ilgili endişeler dile getirilmiştir. 2006 yılında DSÖ Küresel Aşı Güvenliği Danışma Komitesi mevcut aşı uygulamalarını değiştirmek için hiçbir neden olmadığı sonucuna varmıştır, ancak DSÖ, erken doğmuş ve yetersiz beslenmiş bebekler için kanıtları incelemeye devam etmektedir²⁰⁹.

2.1.8. Kalıcı Organik Kirleticiler

Kalıcı Organik Kirleticiler (KOK), toksik, kalıcı, hava ve su ile taşınabilen, yağ dokusunda birikebilen (biyo-akümülatif)²¹⁰ bir grup organik kimyasaldır²¹¹. Bilinen en tehlikeli toksik kimyasallar olan KOK'lar antropojeniktir yani insan faaliyetleri sonucu ortaya çıkmaktadır²¹².

2005 yılında, Çevre İçin Hekimler Derneği, Türk Tabipleri Birliği, TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, Bumerang ve Greenpeace Akdeniz Ofisi'nin ortaklaşa hazırlayıp açıkladığı, Kalıcı Organik Kirleticiler Bildirgesi'nde "*Kalıcı Organik Kirleticilerin, ileri derecede dirençli olmaları nedeniyle çevreye bulaştığında ortamda uzun süre kaldığını, anne sütünden bebeğe ve plasenta yoluyla fetusa da geçerek vücutta birikmeye ve etkisini göstermeye çok erken yaşlarda başladığını ve insan yaşamı boyunca organizmada kaldığını, hava akımları yoluyla dünya çapında uzun mesafeler boyunca yayılabilmeleri ve besin zincirine girerek hayvan ve insan dokularında birikebilmeleri nedeniyle küresel düzeyde bir çevre ve sağlık sorunu oluşturmakta*" olduğu ifade edilmiştir²¹³.

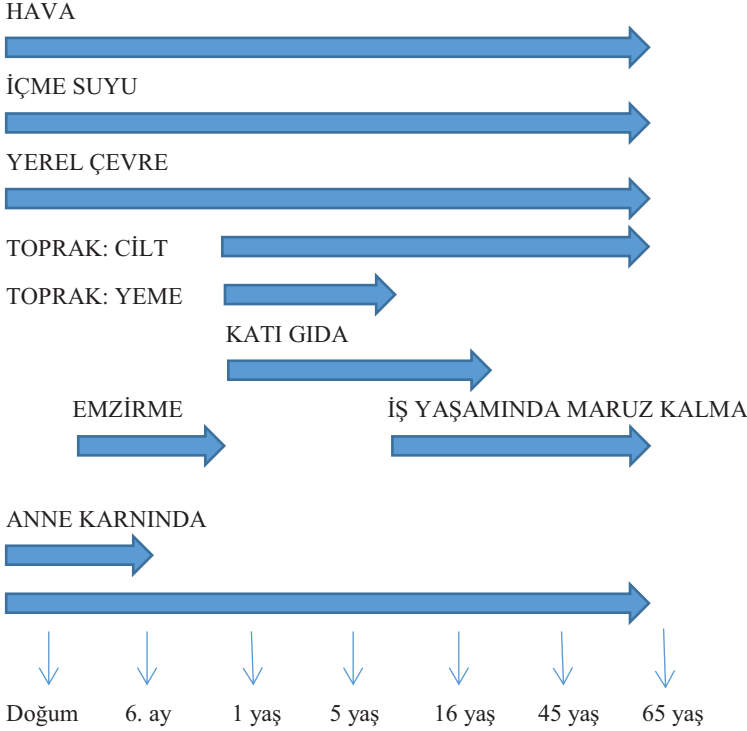
209 WHO, Exposure To Mercury: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

210 H. Hassoy, "Kalıcı Organik Kirleticilere Genel Bakış", **Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık**, 2005, <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

211 H. İstanbulluoğlu et al. "Kalıcı organik kirleticiler (KOK)", **Türk Hij Den Biyol Derg.**, C.70, S. 3, 2013, http://www.journalagent.com/turkhijyen/pdfs/THDBD_70_3_163_174.pdf (Erişim Tarihi: 28.02.2019).

212 S. Alkoy, "Kalıcı Organik Kirleticilerin Temel Özellikleri", **Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık**, 2005, <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

213 Anonim, Kalıcı Organik Kirleticiler Bildirgesi, 2005, <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/campaigns/di-er-kampanyalar/toksik-maddeler/kalici-organik-kirleticiler-k/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019).

Şekil 1. KOK'lara Yaşam Boyu Maruz Kalma Yolları

Kaynak: Kalıcı Organik Kirleticiler, Çevre İçin Hekimler Derneği

Şekil 1'de özetlendiği gibi kalıcı organik kirleticilere maruz kalma (KOK'lar plasentadan geçebildiği için) anne karnında başlar; (anne sütüne geçebildiği için) emzirme ile devam eder; çevrede, gıdada ve iş ortamında buldukları için tüm yaşam boyunca devam eder.

Kalıcı Organik Kirleticiler kaynaklarına göre üç gruba ayrılırlar²¹⁴:

1. Pestisitler
2. Endüstriyel Kimyasallar
3. İstenmeyen Ürünler (Atıklar)

214 <http://chm.pops.int/TheConvention/ThePOPs/AllPOPs/tabid/2509/Default.aspx>. (Erişim Tarihi: 07.02.2019).

2.1.8.a. Pestisitler

Pestisit, insan ve hayvanlar için hastalık vektörlerini ve gıdalara, zirai ürünlere, ahşap ürünlere, hayvan yemlerine; üretim, depolama, taşıma ve pazarlaması sırasında zarar veren bitki ve hayvanları önleyen, yok eden veya kontrol altında tutan; böcekleri, örümcekleri veya vücutlarının üstündeki ya da içindeki diğer zararlı böceklerin kontrolü için hayvanlara verilen maddelerdir²¹⁵.

Kalıcı Organik Kirleticiler için Stockholm Sözleşmesi ile pestisitlerin bazı türleri yasaklanmıştır. Bunlar; Aldrin, Dieldrin, Endrin, Klordan, Mireks, DDT, Toksafen, Heptaklor, Hekzaklorobenzen, Alfa Hekzaklorosikloheksan, Beta Hekzaklorosikloheksan, Klordekan, Teknik Endosülfan ve izomerleri, Lindan ve Pentaklorobenzenidir²¹⁶.

Pestisitlerin bu çeşitleri incelendiğinde, 6 yıldan 20 yıla kadar toprakta kalabildikleri, hava yolu ile çok uzak mesafelere taşınabildikleri, gıda, su, tehlikeli atık depoları, mesleki maruziyetler ile insanlara bulaştıkları görülmüştür. Bununla birlikte plasentadan geçerek ve anne sütü ile bebeklere bulaştıkları ve yağlı dokulara yerleştiklerinden insan vücudunda bütün yaşamları boyunca kalıp biriktikleri bilinmektedir. Bu birikme sonucunda pestisitlerin, sinir sistemi, üreme sistemi, bağışıklık sistemi ve endokrin sistemi bozukluklarına, dermal hastalıklara ve doğum anomalilerine sebep olduğu da bildirilmiştir²¹⁷.

2.1.8.b. Endüstriyel Kimyasallar ve İstenmeyen Kimyasallar (Yan Ürünler, Atıklar)

Endüstriyel kimyasallar, plastik, boya, patlayıcı gibi çok çeşitli ürünlerin üretiminde kullanılan asit, baz ve tuzlardır. Bu kimyasalların üretiminde yan ürün olarak ortaya çıkan kalıcı organik kirleticilerin ise bilinen bir kullanım alanı yoktur.²¹⁸ Tablo 5'te bu iki sınıf kimyasalın Stockholm Sözleşmesi ile yasaklanan türleri sıralanmaktadır.

215 FAO, **International Code of Conduct on the Distribution and Use of Pesticides**, 2003, <http://www.fao.org/3/y4544e/y4544e00.htm> (Erişim Tarihi: 01.03.2019).

216 <http://www.pops.int> (Erişim Tarihi: 01.03.2019).

217 A. O. Karababa **et al.**, "KOK'ların İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri", **Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık**, 2005. <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 24.02.2019).

218 İstanbulluoğlu, **a.g.e.**

Stockholm Sözleşmesi ile Yasaklanan Endüstriyel Kimyasallar ve İstenmeyen Yan Ürünler

Endüstriyel Kimyasallar	İstenmeyen Kimyasallar (Yan Ürünler, Atıklar)
Hekzaklorobenzen	Hekzaklorobenzen
Poliklorlu Bifeniller	Poliklorlu Bifeniller
Hekzabromobifenil	Dioksinler
Hekzabromoeter	Furanlar
Heptabromobifenil	Alfa-Hekzaklorosikloheksan
Heptabromoeter	Beta- Hekzaklorosikloheksan
Perflorooctan Sulfonik Asit	Pentakloroben
Perflorooctan Sulfonil Florid ve tuzları	
Tetrabromodifenil Eter	
Pentabromodifenil Eter	

Kaynak: <http://www.pops.int> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

2.1.8.b.1. Dioksinler

75 farklı tipi olan dioksinler suda çözünmez, yağlı dokularda birikir ve çok dirençlidir. İnsan maruziyetinin en büyük kaynağı hayvansal gıdalardır. Bunun yanında tehlikeli atık ve madde depolama alanları ve atık yakma tesisleri de önemli emisyon kaynaklarıdır²¹⁹.

1976 yılında İtalya'nın Seveso kentinde bir kimyasal madde üreten bir fabrikada yaşanan patlama sonucunda atmosfere yayılan dioksinin insanlar üzerinde klorakne denen bir cilt hastalığına ve karaciğer enzimlerinde yükselmeye neden olduğu görülmüştür²²⁰. Ayrıca bu olay sonrasında yapılan gözlemlerde tiroid kanseri ve myeloid lösemi vakalarında da artış gözlenmiştir. Dioksinler, IARC tarafından 1. grup kanserojen olarak sınıflandırılmıştır²²¹.

219 A. O. Karababa *et al.*, **a.g.e.**

220 E. Öztürk, **Tehlikeli Kimyasalların Yönetimine İlişkin Uluslararası Uygulamaların Türkiye'ye Yansımaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/29756/Ertan%20Ozturk%20Doktora%20Tez-final.pdf (Erişim Tarihi: 03.03.2019).

221 Karababa *et al.*, **a.g.e.**

2.1.8.b.2. Furanlar

100'den fazla çeşidi olan furanların yapı ve özellikleri dioksinlere çok benzerdir. Suya dayanıklıdır, yağlı dokularda birikir ve çok kalıcıdır. Hastane ve belediye atıkları ile tehlikeli atıkların yakıldığı tesislerden yayılırlar. Ayrıca bazı kimyasalların üretiminde yan ürün olarak ortaya çıkarlar. Dioksinler gibi hayvansal gıdalar insan maruziyetinin ana kaynağıdır. Bunun yanında solunum, su ve temas yolu ile de bulaşabilirler²²². Furanların, bağışıklık sistemi, hormonal sistem ve çeşitli cilt hastalıklarına sebep olduğu bilinmektedir²²³.

2.1.8.b.3. Poliklorlu Bifeniller

209 çeşidi olan poliklorlu bifeniller katı ya da sıvı biçiminde bulunabilirler²²⁴. 1927'den 1970'lere kadar sanayide çeşitli alanlarda kullanılmıştır²²⁵.

Atıkların düşük-yetersiz ısıda yakılması işleminden havaya salınan ve atık depolama alanlarından salınan PCB toprak ve suyu kirletir, bu da besin zincirlerinde biyobirikim ve biyokonsantrasyona neden olur. Bu maddeler, süt ürünleri, bazı balıklar, etler ve kabuklu deniz ürünleri gibi yağlı yiyeceklerde daha yüksek konsantrasyonlara yol açabilecek yüksek yağ çözünürlüğüne sahiptir. İnsanların maruziyetinin çoğu bulaşmış yiyeceklerin yutulması yoluyla olmaktadır. Bu bileşikler yağ dokusunda birikmeye devam eder insan vücudunda 7 yıldan fazla ömre sahiptirler²²⁶.

Tiroid hormonları, üreme sistemi, karaciğer, bağışıklık sistemi, sinir sistemi ve öğrenme ve bellek üzerinde olumsuz etkilere sahiptir²²⁷.

2.1.9. Hava Kirliliği

UNICEF'in 2016 tarihli "Clear the Air for Children" isimli raporuna göre yaklaşık 300 milyon çocuk havanın toksik olduğu alanlarda (uluslararası

222 **Anılan Kaynak.**

223 İstanbulluoğlu, a.g.e.

224 Karababa et al., a.g.e.

225 D. Güvenç et al., "Poliklorlu Bifenillerin Toksikolojisi", **Veteriner Hekimler Dergisi**, C.78, S. 2, 2007, https://www.researchgate.net/publication/323732373_Poliklorlu_Bifenillerin_Toksikolojisi (Erişim Tarihi: 05.03.2019).

226 WHO, Exposure To Dioxins And Dioxin-Like Substances: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/dioxins.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

227 Güvenç et al., a.g.e.

limitleri en az 6 kat geçen) yaşamaktadır²²⁸. Yine aynı raporda 2012 yılında 600.000 beş yaş altı çocuğun ölümünün hava kirliliğine bağlı olduğu söylenmiştir²²⁹.

Hava kirliliği iç mekan ve dış mekan hava kirliliği olarak ikiye ayrılmaktadır. İç mekan hava kirliliğinin en önemli nedenleri katı yakıt, sigara, dış mekan hava kirliliği, yapı malzemelerinden ve mobilyalardan çıkan emisyon, kötü havalandırma ve klima sistemidir. Dış mekan hava kirliliğinin kaynakları ise araçlar, fosil yakıtla çalışan enerji santralleri ve çeşitli endüstrilerdir. Dış mekan hava kirliliği düşük gelirli kentsel bölgelerde daha yoğundur. Atık yönetimi kapasitesi buralarda daha düşüktür. Bu durum, plastik, kauçuk, elektronik atık yakımına neden olur. Çocuklar için çok zararlı olan hava kökenli toksik kimyasalların ortaya çıkmasına neden olur.

Çalışmalar göstermiştir ki, belli oranda partiküllere kronik şekilde maruz kalma, erken bebek ölümleri, erken doğum ve düşük doğum ağırlığı ile ilgilidir²³⁰. Ayrıca bazı kanıtlar ulaşımla ilgili hava kirliliğinin de olumsuz gebelik sonuçları ve akciğer kanseri riski ile miyokard enfaktüsü riskini arttırmakta olduğunu gösterir niteliktedir²³¹.

Metaller de dahil olmak üzere partikül maddeye maruz kalmanın akciğer kanserinden ölümlerinin yaklaşık %8'ine, kardiyopulmoner hastalıklardan ölümlerin %5'ine ve solunum yolu enfeksiyonlarından ölümlerin %3'üne neden olduğu tahmin edilmektedir²³².

2.1.10. Sigara Dumanı

Bahsedilen neredeyse tüm kimyasalların ana maruziyet kaynaklarından biri sigara dumanıdır. Ayrıca sigara dumanı iç mekan hava kirliliğinin de ana nedenlerinden biri sayılmaktadır. Tütün dumanı; arsenik, benzen, vinil klorür, formaldehit, siyanür, amonyak, karbon monoksit, naftalin, kadmiyum gibi 4.000 kimyasal madde içerir²³³.

---

228 UNICEF, Clear the Air for Children, 2016, https://www.unicef.org/publications/index_92957.html (Erişim Tarihi: 07.03.2019).

229 **Anılan Kaynak.**

230 **Anılan Kaynak.**

231 WHO, Exposure To Air Pollution: A Major Public Health Concern, 2010, https://www.who.int/ipcs/features/air_pollution.pdf (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

232 WHO, Exposure To Air Pollution: A Major Public Health Concern, **a.g.e.**

233 <http://havanikoru.saglik.gov.tr/sagligimize-etkileri/tutun-dumaninin-zararlari.html> (Erişim Tarihi: 07.03.2019).

Sigara dumanı maruziyetinin üç biçimi vardır. Ana akım sigara dumanı, sigarayı içen kişinin sigaradan bir nefes çektikten sonra ağız ve burundan dışarıya üflediği dumandır; ikinci el sigara dumanı, kendi kendine yanan sigaradan çıkan yan akım dumandır²³⁴; üçüncü el sigara dumanı ise sigara kullanımı sonrası yüzeylerde kalan kirleticilerin çevresel bileşikler ile etkileşime girerek ikincil kirleticilere dönüşmesidir²³⁵.

Gebelik döneminde sigara dumanına maruz kalma anne ve bebekte düşük, plasentanın yapısının bozulması, erken doğum, düşük doğum ağırlığı, bebeğin solunum sisteminde bozulma ve damak ve kalp kapakçıklarında şekil bozuklukları gibi sağlık sorunlarına yol açabilir. Doğum sonrasında sigara dumanına maruz kalma ise ani bebek ölümlerine, nikotinin prolaktin hormonunu azaltması sonucu anne sütünün azalması veya nikotinin süt yoluyla bebeğe geçmesine, mikrobik hastalıklara karşı bağışıklık sisteminin güçsüz kalmasına, solunum güçlüğü ve astıma neden olmaktadır²³⁶.

2.2. Gıda Hakkı

Gıda hakkı, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin 24. ve 27. maddelerinde düzenlenmektedir. Buna göre taraf devletler çocuklara besleyici yiyecekler sağlamalı, çocuğun beslenmesi ve anne sütünün faydaları hakkında toplumun bilinçlendirilmesi, ebeveyn ve çocuğun bakımını üstlenen kişilere çocuğun beslenmesi ile ilgili maddi yardım ve destek sağlamalıdır.

1960'larda gıda güvenliği denildiği zaman akıllara sadece üretim geliyordu, besleyicilik göz ardı ediliyordu. Çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimleri için gerekli olan besin değerleri kalori alımı yanında önemsenmiyordu. Bugün ise bu durum değişmiştir. Besin değeri açısından yeterli olmayan beslenme gizli açlık olarak nitelendirilmekte ve fiziksel ve zihinsel gelişme ile en yüksek sağlık standardına erişim gibi önemli çocuk haklarını tehdit etmektedir. Uzmanlar tarafından gıda sisteminin sürdürülebilir beslenmeyi garanti etmesi gerektiği kabul edilmektedir. Sürdürülebilir

234 B.J. Apelberg **et al.** "Environmental Monitoring Of Secondhand Smoke Exposure." **Tob Control**, V.22, I. 3, 2013, <https://tobaccocontrol.bmj.com/content/22/3/147> (Erişim Tarihi: 09.03.2019).

235 G.E. Matt **et al.** Thirdhand Tobacco Smoke: Emerging Evidence And Arguments For A Multidisciplinary Research Agenda. **Environ Health Perspect**, V. 119, N. 9, 2011, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21628107> (Erişim Tarihi: 09.03.2019).

236 H. Özcebe, **Çocuklar ve Sigara**, Ankara, T.C. Sağlık Bakanlığı, 2008, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/t23.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019).

beslenme, düşük çevresel etkiye sahip, gıda ve besin değeri güvenliği ve şimdiki ve gelecek kuşaklara sağlıklı yaşam sağlayan beslenme tarzıdır. Sürdürülebilir beslenme, biyoçeşitliliği ve ekosistemleri korur, kültürel olarak kabul edilebilir, erişilebilir, maddi olarak adil ve karşılanabilir, doğal ve insani kaynakları optimize ederken besin değeri açısından yeterli, güvenli ve sağlıklıdır²³⁷.

Günümüzde gıda hakkını tehdit eden en büyük unsurlardan biri kimyasallar diğeri de iklim krizidir. Biri doğrudan gıda güvenliğini tehdit ederken, diğeri doğrudan gıda güvencesini dolaylı olarak da gıda güvenliğini tehdit etmektedir. Bir önceki bölümde incelenen kimyasalların hemen hemen hepsinin birinci maruziyet kaynağının gıda olduğunu bu noktada hatırlamakta fayda vardır. Bu kimyasalların başında da kalıcı organik kirleticiler arasında saydığımız pestisitler gelmektedir.

Bazı ülkelerde pestisit zehirlenmeleri nedeniyle ölümlerin sayısı enfeksiyon hastalıkları yüzünden ölümlerin sayısını geçmektedir. Çocuklar söz konusu olduğunda beslenme ve kazayla zehirlenme vakaları daha çok görülmektedir.1999 yılında Peru’da 24 okul öncesi çocuğu pestisitlerin yanlışlıkla süt tozu olarak paketlenmesi sonucunda zehirlenerek ölmüştür. 2015 yılında ise Bangladeş’te 11 çocuk pestisit uygulanmış meyveleri yedikten sonra zehirlenerek hayatlarını kaybetmişlerdir²³⁸.

“Tarım ve Orman Bakanlığı ve FAO verilerine göre Türkiye’de tarım ilacı kullanımı 2015 yılında 39.0 bin tondur. Yapılan çalışmalara göre 2025 yılında bu oranın yaklaşık 45.0 bin ton olacağı tahmin edilmektedir. 2015 yılından bu yana Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından yaklaşık 1300 bitki koruma ürününe ruhsat verilmiştir. Tarım ilacı imalatı artış gösterse de ruhsat verilen ilaçların çoğu ithal üründür. Türkiye 2015 yılında 363 milyon ABD doları değerinde ithalat, 95 milyon dolar değerinde ihracat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %26 olması Türkiye’nin tarım ilacı alanında ithalatçı olduğunu göstermektedir²³⁹.” Bu durum tarım ilacı kullanımının hem

237 UN, Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter (A/HRC/19/59), 2011, <http://www.srfood.org/en/report-agroecology-and-the-right-to-food> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

238 UN, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Right To Food, A/HRC/34/48, 2017, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

239 S. Arslan et al., “Türkiye’de Tarım İlacı Kullanım Durumu ve Kullanım Öngörüsü”, **TEAD**, C. 4, S. 1, 2018, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/498433> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

çocukların gıda hakkı üzerinde hem de ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etkilere sebep olduğunu göstermektedir.

İklim krizi ise biyolojik çeşitliliğe, toprak ve suyun nitelik ve niceliğine yaptığı etki ile hava durumunda belirsizliklere yol açması üretime ve gıda fiyatlarına yaptığı etki ile gıda güvencesini tehlikeye sokmaktadır.

İklim değişikliğinin ekinler üzerindeki etkisi bölgeden bölgeye ve ekinden ekine farklılık göstermektedir. Yüksek enlemlerdeki bölgelere etkisinin olumlu mu olumsuz mu olduğu belirsizliğini korurken, mısır, buğday ve pirinç gibi temel ekinlerin üretimine küresel düzeyde olumsuz etkisi olduğu yapılan çalışmalar ile ortaya konulmuştur²⁴⁰. “Küresel ortalama sıcaklıktaki her 1 derecelik artışın, küresel ortalama arazi verimlerini buğdayda %6, mısırdada %7,4, pirinçte %3,2 ve soya fasulyesinde %3,1 azaltacağı öngörülmektedir. IPCC'nin değerlendirmesine göre 3 derecelik sıcaklık artışı için %25-50 seviyesinde verim kayıpları öngörülmektedir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalara göre Türkiye'nin toprak verimliliğinin son 10 yılda %23 azaldığı tespit edilmiştir”²⁴¹.

İklim değişikliğinin tarımdaki etkisi sosyokültürel sonuçlara neden olacaktır²⁴². Ekinler konusunda gözlemlenen etkilerin gıda fiyatlarını artırma ve özellikle alçak enlemler bölgelerde gıda güvencesini olumsuz etkileme gibi dolaylı etkileri olacağı düşünülmektedir²⁴³. Bazı çalışmalara göre gıda fiyatlarındaki artış %85'e varabilir²⁴⁴. Küresel olarak, yaklaşık 842 milyon insan enerji gereksinimini karşılayacağı bir beslenmeyi sağlayamayacak durumda ve bunların %98,2'si gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır. Sub sahra Afrika'da 2014 ve 2016 arasında açlık ve yetersiz beslenen insanların sayısı çok artmıştır. 2014 yılında Etiyopya'da 238.761 çocuk akut kötü beslenme nedeniyle tedaviye ihtiyaç duyarak hastanelere başvurmuştur²⁴⁵. Ayrıca düşen verimi artırmak için ve sıcaklığın artması ile görülme sıklığı artan hastalık ve zararlılardan kurtulmak için kimyasal gübre ve pestisit kullanımının artması söz konusu olabilir yani iklim değişikliği bu şekilde gıda güvencesini tehlikeye attığı kadar gıda güvenliğini de tehdit etmektedir.

240 IPCC, **a.g.e.**

241 Tarım ve Orman Bakanlığı, **a.g.e.**

242 <https://www.cbd.int/> (Erişim Tarihi: 05.07.2020).

243 IPCC, **a.g.e.**

244 Tarım ve Orman Bakanlığı, **a.g.e.**

245 Tamiru Yazev, Review on Dietary Contribution of Wild Edible Food Biodiversity to Food Security and Micronutrient Status of Children in Ethiopia, **Journal of Health and Environmental Research**, 6(1), 2020.

2.3. Su ve Sanitasyon Hakkı

Su hakkından birçok uluslararası belgede zımnen ya da açıkça bahsedilmiştir. Çocuk Hakları Sözleşmesi su hakkından açıkça bahsedilen belgelerden biridir²⁴⁶. 1966 tarihli Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi su hakkından zımnen bahseden belgelerden biri olmasına rağmen genel yorumlarında su hakkı konusunda geniş düzenlemeler yapılan bir belgedir.

Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi su hakkını, herkesin kişisel ve ev içi kullanımları için yeterli, güvenli, kabul edilebilir, erişilebilir ve bedeli ödenebilir suya sahip olma hakkı olarak tanımlamıştır²⁴⁷. Çocuk Hakları Komitesi ise su hakkının kapsamını genişletmiş ve sanitasyon hakkını da eklemiştir²⁴⁸.

Çolakoğlu, buna koşut olarak su hakkını emniyetli içme suyu ve sanitasyon hakkı olarak adlandırmış ve “*herkese biyolojik, doğal, sosyal, kültürel ve insani gereksinmelerini asgari düzeyde karşılayabilecekleri kalitede ve miktarda ve düşük bir maliyette içme suyu ve sanitasyon hizmetlerinin sağlanabilmesi*” olarak tanımlamıştır²⁴⁹.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi suyun kalitesini güvenilir olması ile bir tutmuş ve insan sağlığını tehdit edecek mikroorganizmalar, kimyasal maddeler ve radyoaktif atıklar içermemesi olarak açıklamıştır²⁵⁰.

BM Özel Raportörü Hilal Elver, 2009 yılında Kosta Rika’ya yaptığı ziyarette Bromazil’deki ananas tarlalarında kullanılan pestisitlerin kolayca topraktan süzülüp yer altı sularını kirlettiğini raporlamıştır²⁵¹.

---

246 E. Topçu, **Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/6267/> (Erişim Tarihi: 12.06.2019).

247 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No. 15, Su Hakkı, (https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf) (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

248 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 15, ÇHS Madde 24: Çocuğun Mümkün Olan En Yüksek Sağlık Standardına Ulaşma Hakkı, 2013, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

249 E. Çolakoğlu, “Emniyetli Su ve Sanitasyon Hakkı”, Ankara, **Mülkiye Dergisi**, C. 35, S. 272, 2011, <http://mulkiyederigi.org/article/view/1003000074> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

250 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No. 15, Su Hakkı (Sözleşme’nin 11. ve 12. Maddeleri), **a.g.e.**

251 Terre des Hommes, **a.g.e.**

Su hakkından açıkça bahsedilen bir başka belge de Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesidir. Sözleşme'nin 14. maddesinin 2-h hükmü su temini konusunda yeterli yaşam standartlarından yararlanma hakkını düzenler. Bu maddenin bulunmasının sebebi “kadınların genel olarak su toplamaktan sorumlu olmalarından kaynaklanmaktadır²⁵².” Bu durum kız çocuklarının okuldan uzak kalmalarının yanında cinsel saldırılara maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Uluslararası Af Örgütünün 2010 tarihli raporuna göre evde temiz suya ve özel tuvalete erişimi olmayan Nairobi'nin yoksul mahallelerinde yaşayan kadın ve kız çocukları en yakın tuvalet ya da temiz su kaynağına ulaşmaya çalışırken yolda tecavüz ve saldırılara uğramaktadır²⁵³.

2006 yazında Ankara'da yaşanan su sıkıntısı sonrasında “7 Mart 2007 tarih ve 26455 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararı ile DSİ ve ASKİ ortaklığıyla Kızılırmak suyunun Ankara’ya getirilmesi projesinin yapılmasına karar verilmiştir. Proje 2008 yılında tamamlanmıştır.”

Kızılırmak Nehri'nin kaynağı Sivas ili olup on ilden geçerek Samsun'da denize dökülmektedir. Geçtiği il ve ilçelerin yarattığı kirlilik yanında birçok sanayi tesisi tarafından da kontamine edilmektedir.

2007 yılında yapılan bir çalışmada “Kızılırmak Nehri'nden Ankara yakınlarında üç istasyondan alınan midye, nehir tırnağı ve yeşil alg örneklerinin incelenmesiyle nehrin alüminyum, krom, demir, nikel, bakır, çinko, kadmiyum, kurşun, kurşun, sodyum, magnezyum, fosfor, potasyum, kalsiyum ve selenyum gibi çok sayıda ağır metal tarafından kirletildiği ortaya çıkarılmıştır²⁵⁴.”

İnşaat Mühendisleri Odası'nın 2009 yılında açıkladıkları rapora göre “içerdiği toksik maddeler sebebiyle İvedik İçme Suyu Arıtma Tesisi Kızılırmak Kesikköprü Barajından gelen suyun arıtılması için teknik olarak yeterli değildir. Kızılırmak projesinin DSİ'nin master planında 2034 yılında

252 Topçu, a.g.e.

253 Amnesty International, Risking Rape to Reach a Toilet, 2010, <https://www.amnesty.org/en/documents/AFR32/006/2010/en/> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

254 K. Çavuşoğlu, et al. “Mytilus sp (Midye), Gommarus sp (Nehir Tırnağı), Cladopoha sp (Yeşil Alg) Örnekleri Kullanılarak Kızılırmak Nehrindeki Ağır Metal Kirliliği'nin Araştırılması”, BAÜ, FBE Dergisi, C. 9, S. 1, 2007, <http://fbe.balikesir.edu.tr/dergi/20071/BAUFBE2007-1-5.pdf> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

gerçekleştirilmesinin planlanmasının sebebi de rapora göre bu ve bunun gibi teknik yetersizlikleridir²⁵⁵.”

Ankara Su ve Kanalizasyon İdaresi verilerine göre “Kızılırmak suyu 2009 yılı Şubat ayından 2014 yılı Haziran ayına kadar kullanılmamıştır. Ancak şu anda diğer barajlardan gelen sular ile harmanlanarak ve İvedik İçme Suyu Arıtma Tesisi’nde arıtılarak kullanılmaktadır. 2019 yılında tamamlanması planlanan Ankara İçme Suyu Gerede Projesi ile Kızılırmak suyundan tamamen vazgeçilmesi planlanmaktadır²⁵⁶.”

Bu suyun nüfusunun %25.3’ü çocuk olan Ankara ilinde²⁵⁷ içme suyu olarak şebekeye verilmesi çocukların su ve sanitasyon hakkının açıkça çiğnenmesidir.

Su ortamını korumak ve yönetmek, bölgesel, ulusal, orta ve topluluk düzeylerinde taahhüt, etkili izleme, değişen uygulamalar ve özel müdahaleler gerektiren çok büyük bir görevdir²⁵⁸.

Dünya’ya ulaşan güneş enerjisinin büyük kısmı buharlaşmadan yağışın nereye düştüğüne kadar su döngüsü için kullanılmaktadır. Sera gazı konsantrasyonunun yükselmesi su döngüsünün hızlanmasına neden olacak ek enerjiye neden olmaktadır. Bu hızlanma da kuraklık veya sel gibi ekstrem hava olaylarını artırabilir²⁵⁹. IPCC’nin 5. Değerlendirme Raporuna göre yağışların değişmesi kar ve buzulların erimesi hidrolojik sistemde değişiklikler meydana getirerek su kaynaklarının nitelik ve niceliğini etkilemektedir. Özellikle subtropik bölgelerde yenilenebilir yüzey suları ve yeraltı sularında azalma görülmektedir. İçme sularının kalitesi de tehlike altındadır²⁶⁰. Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz gibi zaten kurak bölgelerde, iklim değişikliğinin su kalitesindeki ve miktarındaki düşüşü şiddetlendirmesi bekleniyor²⁶¹. Sıcaklık artışı ile küresel nüfus su kıtlığı çekmekte ve büyük nehir taşkınlarına neden olmaktadır²⁶². 2025 yılından itibaren 3 milyardan fazla insanın su kıtlığı yaşayacağını öngören çalışmalar bulunmaktadır. Türkiye’nin batı ve güney

---

255 İMO, Kızılırmak Suyu ve Ankara İçme Suyu ile ilgili Rapor, 2009, http://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/c755149a3d5951c_ek.pdf?dergi=144 (Erişim Tarihi: 16.06.2019).

256 <http://www.aski.gov.tr> (Erişim Tarihi: 16.06.2019).

257 <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=206&locale=tr> (Erişim Tarihi: 16.06.2019).

258 UNICEF, 2007.

259 SUEN, **Su, İklim ve Ortak Geleceğimiz**, İstanbul, 2019.

260 IPCC, **a.g.e.**

261 UNICEF, **Climate Change and Children**, 2007.

262 IPCC, **a.g.e.**

bölgelerinde yağışların azalması beklenirken, özellikle Karadeniz Bölgesi'nde yağışların artması beklenmektedir²⁶³.

Deniz seviyesindeki artışın kıyı ve düşük rakımlı alanlarda batma, kıyı selleri ve kıyı erozyonlarını artırması öngörülmüştür. Nüfus artışı, ekonomik kalkınma ve kentleşmenin kıyı nüfusu ve kıyı değerleri üzerindeki baskıyı artırması beklenmektedir. Bazı düşük rakımlı gelişmekte olan ülkeler ve ada devletlerinin bu tehditler ile yüz yüze gelmeleri kaçınılmazdır²⁶⁴.

2.4. Barınma Hakkı

Barınma hakkı Çocuk Hakları Sözleşmesinin 27. maddesinin 3. fıkrasında düzenlenmektedir.

“Taraf Devletler, ulusal durumlarına göre ve olanakları ölçüsünde, ana babaya ve çocuğun bakımını üstlenen diğer kişilere, çocuğun bu hakkının uygulanmasında yardımcı olmak amacıyla gerekli önlemleri alır ve gereksinim olduğu takdirde özellikle beslenme, giyim ve barınma konularında maddi yardım ve destek programları uygularlar.”

Barınma hakkı sadece barınacak bir konutun sağlanması olarak dar biçimde yorumlanmamalıdır. Konutun varlığı kadar yaşamaya ne kadar elverişli olduğu da önemlidir. “Yaşamaya elverişli konut, sağlığa yönelik tüm tehditlerden ve yapısal tehlikelerden korunmaya elverişli olmalıdır. Yaşamaya elverişsiz konut ve kötü yaşam koşulları her zaman yüksek ölüm ve hastalık oranlarıyla yakından ilgilidir”²⁶⁵. Gelişmekte olan ülkelerde yaklaşık 640 milyon çocuk sağlıklı yaşam koşullarında yetişmektedir²⁶⁶.

Yaşamaya elverişli konutlar enerji, temiz su, sanitasyon ve atık yönetimi gibi temel hizmetlerin yeterli olduğu; yapım aşamasında kurşunlu boya veya

263 T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, **İklim Değişikliği ve Tarım Raporu**, 2020. (<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20ve%20Tar%C4%B1m.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.07.2020).

264 IPCC, **a.g.e.**

265 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Genel Yorum No. 4, Yaşamaya Elverişli Konut Hakkı (Sözleşme'nin 11. Maddesinin 1. Paragrafı), 1991, https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

266 UNICEF, Dünya Çocuklarının Durumu Raporu, 2005, <https://www.unicefturk.org> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

asbest kullanılmayan; eski atık depolama alanları, sanayi alanları veya pestisit kullanılan tarım alanlarının yakınında olmayan konutlardır²⁶⁷.

Hindistan'da, kaju tarlalarının yakınında bulunan Kerala Eyaletindeki Padre köyünün sakinlerinin, oldukça tehlikeli pestisit endosülfan ile bağlantılı olan yüksek hastalık ve ölüm oranlarından muzdarip olduğu; sakinleri arasında engellilik oranlarının tüm ülke genel oranlarından %73 daha yüksek olduğu bildirilmektedir²⁶⁸. Anlaşılacağı gibi barınma hakkı insanların ve toplulukların hava, su ve besin zinciri kirliliği olmayan bir çevrede yaşamamaları halinde anlamsız olacaktır²⁶⁹.

Türkiye’de çocukların barınma hakkını ihlal eden en büyük sorun iç mekan hava kirliliğidir. 2011 yılında TÜİK tarafından yapılan Nüfus ve Konut Araştırmasına göre “(doğal gaz sobası dahil) soba ile ısınan hane halkının oranı %57.1’dir. 2017 yılı TÜİK verilerine göre ise Türkiye’de yaşayan çocukların %46.9’u (doğal gaz sobası hariç) soba ile ısınan evlerde yaşamaktadır.”

“Dokuz Eylül Üniversitesi Acil Servisi’ne Ocak 1993-Aralık 2006 tarihleri arasında toksik gaz maruziyeti ile başvuran hastalar üzerinde yapılan bir incelemede görülmüştür ki, bahsi geçen vakaların %73’ü karbonmonoksit zehirlenmesidir. Bu zehirlenmelerin ortalama %48’inin sebebi ise sobadır. Bu oran kış aylarında %57’ye çıkmıştır. İncelemeye göre vakaların %24.1’i çocuktur ve bu çocukların tamamı istemsiz şekilde karbonmonoksite maruz kalmıştır²⁷⁰.”

Yapılan simülasyon çalışmalarına göre iklim değişikliği sebebiyle Doğu Karadeniz Bölgesinde yağışların artacağı öngörülmektedir²⁷¹. Bu durumda sel, su baskını gibi afetlerin sayısının ve şiddetinin artacağı yorumu hiç de abartılı olmayacaktır. Kaldı ki AFAD’ın 2020 Afet İstatistiklerine göre 1950 yılından itibaren en çok sel ve su baskını olayının görüldüğü iller Erzurum ve Sivas iken

267 WHO, Inheriting a sustainable World?, 2017, <https://www.who.int/ceh/publications/inheriting-a-sustainable-world/en/> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).

268 UN, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Right To Food, **a.g.e.**

269 Terre des Hommes, **a.g.e.**

270 A. Arıcı, et al., “Acil Servise Başvuran Karbonmonoksit Maruz Kalımları: On Dört Yıllık Analiz”, **DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, C.24, S. 1, 2010, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/deutip/article/view/5000137376> (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

271 M. Kadioğlu, **Türkiye’de İklim Değişikliği Risk Yönetimi, II. Ulusal Bildiriminin Hazırlanması Projesi Yayını**, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara, 2012.

2019 yılında Karadeniz Bölgesinde yer alan Samsun ve Trabzon ilk iki sıraya yükselmiştir²⁷². Bu kitabın satırları yazılırken tamamı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Artvin, Rize, Trabzon ve Giresun illerinde ağır zarar ve kayıplara neden olan seller yaşanmıştır. Bunlardan en büyüğü 22 Ağustos 2020 tarihinde Giresun'da meydana gelen aşırı yağış sonucunda oluşan sel ve heyelandır. Bu afet 671 hanenin zarar görmesine neden olmuş afetten hemen sonra konut ihtiyacını giderebilmek için acele kamulaştırma karar alınmak zorunda kalmıştır²⁷³. Bu tip afetler görüldüğü gibi çocukların yaşadığı konutlara zarar vermekte ve çocukların barınma haklarını zedelemektedir. Çocuklar kendilerini evlerinde bile güvende hissedemedikleri için anksiyete ve depresyon yaşamaktadırlar.

2.5. En Kötü Çocuk İşçiliği Türlerinden Korunma Hakkı

Uluslararası Çalışma Örgütü Çocuk işçiliğini, “çocukları çocukluklarından, potansiyellerinden ve saygınlıklarından yoksun bırakan, fiziksel ve zihinsel gelişimine zarar veren işler olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte tehlikeli çocuk işçiliğini işin doğası gereği ya da işin koşulları nedeniyle çocuğun fiziksel, zihinsel veya ahlaki refahını tehlikeye sokan işlerdir²⁷⁴”.

“Dünyada çalışan çocukların sayısı 168 milyondur. Bu çocukların yarısından fazlası, yaklaşık 85 milyonu tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Tarım, çocuk işçiliği açısından açık ara en başta gelen sektördür (98 milyon ya da toplam çocuk işçilerin %59'u), ancak hizmet (54 milyon) ve sanayi (12 milyon) sektörlerindeki çocuk işçiler de önemli bir nicelik oluşturmaktadır ve bu çocukların çoğu kayıt dışı ekonomide çalışmaktadır²⁷⁵.”

Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin 32. maddesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinin 10. maddesi ve ILO'nun 182 numaralı Çocuk

272 AFAD, **2020 Afet İstatistikleri**, https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/e_Kutuphane/Kurumsal-Raporlar/Afet_Istatistikleri_2020_web.pdf (Erişim Tarihi: 20.08.2020).

273 <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/giresundaki-sel-felaketinin-izleri-siliniyor/1961697> (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

274 ILO, World Report On Child Labour Paving The Way To Decent Work For Young People, 2015, https://www.ilo.org/ipecc/Informationresources/WCMS_358969/lang--en/index.htm (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

275 <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm> (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

İşçiliğinin En Kötü Formları Sözleşmesi ile çocukların zararlı ya da tehlikeli işlerden korunmaları gerekliliği düzenlenmiştir.

“Taraf Devletler, çocuğun, ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlâksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma hakkını kabul ederler.”

Mesleki tehlikeler yalnızca kısa süreli sağlık etkilerine değil aynı zamanda yaşamda daha sonra ortaya çıkabilecek zararlara da neden olmaktadır. Bunlar arasında kanser, kısırlık, kronik bel ağrısı, düşük zeka ve zihinsel sağlık sorunları yer almaktadır. Örneğin, imalatta kullanılan çocuklarda kimyasal maruziyet solunum etkilerine neden olabilir ve kanser gelişimine katkıda bulunabilir. Tarımda çalışan çocuklar, nörolojik bozukluklara, üreme sağlığı bozukluklarına yol açabilecek ve daha sonra yaşamda kansere yol açabilecek olan pestisitlerle temas halinde olabilir. E-atıkların geri dönüştürülmesinde çocuk işçiliğine maruz kalma riski, nörogelişimin bozulmasına ve IQ'nun azalmasına neden olma potansiyeline sahiptir²⁷⁶.

Örneğin, Gana'da çocuklar istihdam edilmekte ve öncelikli olarak yanma faaliyetlerine ve elle söküm işlerine katılmaktadırlar. ILO tarafından yapılan tematik bir değerlendirmeye göre, bu çocuklar genellikle kötü çalışma koşullarından muzdariptir ve iş kazalarından ağır metal ve kimyasal zehirlenmeye, ergonomik ve psikososyal sorunlara kadar çeşitli risk ve tehlikelerle karşı karşıyadır. E-atık geri dönüşüm tesislerindeki çocukların solunum rahatsızlıkları, cilt enfeksiyonları ve mide hastalıkları gibi tıbbi sorunlar yaşadıkları bilinmektedir²⁷⁷.

Gelişmekte olan ülkelerde bütün ev işlerindeki ve tarımdaki emeğin önemli bir bölümü kız çocukları ve kadınlara aittir²⁷⁸. Bu işler temizlik malzemeleri ve yoğun pestisit kullanımı nedeniyle tehlikeli kimyasal maruziyetini arttıran faktörlerdir.

“2012 yılında TÜİK tarafında yapılan Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre 6-17 yaş grubunun %5.9'u istihdam edilmiştir. Bu çocukların %44.8'i tarım sektöründe %24.3'ü sanayi sektöründe çalışmıştır²⁷⁹.” 2018'de TÜİK

276 WHO, Inheriting a Sustainable World?, **a.g.e.**

277 CIEL, Human Rights Impacts of E-Waste, 2015, https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2015/10/HR_EWaste.pdf (Erişim Tarihi: 12.06.2019).

278 Akyüz, **a.g.e.**

279 TÜİK, Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659> (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

tarafından ilan edilen Çocuk İstatistikleri çocukların işgücüne katılımı hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak “2012’den 2018 yılına kadar, 15-17 yaş grubunda çalışan çocukların %15,6’dan %21.1’e yükseldiği görülmektedir²⁸⁰.” Bilgi eksikliği nedeniyle çocukların en kötü çocuk işçiliği formlarından korunması etkili bir biçimde gerçekleştirilememektedir.

2.6. Oyun Oynama Hakkı, Dinlenme Hakkı, Kendine Ait Zamanı Değerlendirme Hakkı, Eğlence, Kültürel ve Sanatsal Etkinliklere Serbestçe Katılma Hakkı

Bu haklar bir bütün olarak Sözleşmenin 31. maddesinde düzenlenmektedir. Yaşamının ilk aylarından itibaren bu hakların kullanılması çocuğun bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimine ve sağlığına katkı yapar²⁸¹.

“Taraf Devletler çocuğun dinlenme, boş zaman değerlendirme, oynama ve yaşına uygun eğlence (etkinliklerinde) bulunma ve kültürel ve sanatsal yaşama serbestçe katılma hakkını tanırlar.

Taraf Devletler, çocuğun kültürel ve sanatsal yaşama tam olarak katılma hakkını saygı duyarak tanırlar ve özendirirler ve çocuklar için, boş zamanı değerlendirmeye, dinlenmeye, sanata ve kültüre ilişkin (etkinlikler) konusunda uygun ve eşit fırsatların sağlanmasını teşvik ederler.”

Devletler, bu hakların kullanılmasını ve korunmasını sağlayabilmek için güvenli mekanlar yaratmalıdır. Bu mekanlar hava, su ve toprak kirliliğinden korumak için kanalizasyon, katı atık yönetimi gibi temel hizmetleri yerine getirmelidir²⁸². Çocukların özellikle oyun oynama ve dinlenme haklarını kullanacakları parklar ve yeşil alanların yer seçimlerinde kirlilik kaynaklarından (sanayi bölgeleri, atık toplama ve bertaraf sahaları gibi) uzak olmalarına dikkat edilmelidir. Parklarda kullanılacak oyuncak ve kültür-sanat malzemelerinin ve evlerinde oynayacakları oyuncakların yapımında tehlikeli

280 TÜİK, İstatistiklerle Çocuk,2018, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30708> (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

281 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 17, ÇHS Madde 31: Çocuğun Dinlenme, Kendine Ait Zamanı Değerlendirme, Oyun, Eğlence, Kültürel ve Sanatsal Etkinliklere Katılma Hakkı, 2013, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

282 **Anılan Kaynak.**

madde ve kimyasalların kullanılmamasına özen gösterilmelidir. Ayrıca yeşil alanlarda ve oyun alanlarında pestisit kullanılmamalıdır.

Çocukların 31. maddede anılan hakları kullanabilmeleri, ifade özgürlüğü, katılım, örgütlenme, eğitim, gelişme hakkı gibi haklarını kullanmalarına imkân verecektir²⁸³.

Türkiye Oyuncaklar Hakkında Yönetmelik²⁸⁴ ve Oyuncak Güvenliği Yönetmeliği²⁸⁵ ile halkın ortak kullanımına açık olanlar dahil tüm oyuncaklarda alüminyum, antimon, arsenik, baryum, bor, kadmiyum, krom, kobalt, bakır, kurşun, manganez, cıva, nikel, selenyum, stranyum, kalay, çinko kullanımını kısıtlamıştır. Buna rağmen zaman zaman ülkeye kaçak yollarla kanserojen madde içeren oyuncaklar sokulmaya çalışılmaktadır. Bu olaylara örnek olarak “25.08.2017 tarihinde İstanbul Gümrük Muhafaza Kaçakçılık ve İstihbarat Müdürlüğü tarafından Ambarlı Limanında piyasa değeri 320.077 TL olan 12.500 adet oyuncak ve muhtelif eşya ele geçirilmiştir²⁸⁶.”

Yukarıda incelenen diğer haklarda bahsedildiği gibi iklim krizi ve kimyasal kirlilik nedeniyle çocukların sağlıklarının bozulması ve afetlerin ya da aşırı sıcakların açık havada geçirilen süreyi kısaltması da oyun hakkını kullanamamaları söz konusudur.

---

283 **Anılan Kaynak.**

284 R.G. 31.20.2013, S. 28807.

285 R.G. 04.10.2016, S. 29847.

286 <https://ticaret.gov.tr/yakalama-haberleri/cocuklar-icin-kanserojen-oyuncak-kacirirken-yakalandilar> (Erişim Tarihi: 12.06.2019).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK HAKLARI ETKİ DEĞERLENDİRMESİ

Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu 2007 yılında “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabını” yayımlamıştır. Bu belge “Sözleşme’nin uygulanmasından sorumlu olanlara, hükümetlere, UNICEF’e ve diğer Birleşmiş Milletler kuruluşlarına, uluslararası organlara, hükümet dışı kuruluşlara ve diğerlerine yardımcı olma amacıyla hazırlanmıştır. Böylece, ilgili kuruluşlar ve organlar, ilgili maddenin yasaları, politikalar ve uygulamalar açısından getirdiği sonuçları araştırabilecek ve uygulama yönünde alınan mesafeyi değerlendirebileceklerdir”²⁸⁷.

Bu belge Çocuk Hakları Sözleşmesi ve protokollerinde yer alan tüm haklar hakkında söz konusu hakkın nasıl geliştiği ve genel yorumları hakkında bilgi vermekte ve ardından söz konusu hak için sorulardan oluşan birer kontrol listesi içermektedir.

Bu kontrol listesi genel uygulama önlemleri hakkında bir soru ile başlar: “hükümetin konudan sorumlu birimleri ve diğer kuruluşlar belirlenip bunlar arasında gerekli eşgüdüm sağlandı mı, bütçe analizleri ve kaynak tahsisi, izleme ve değerlendirme ölçütlerinin geliştirilmesi, gerekli eğitim vb. gibi ögeler dahil bir uygulama stratejisi görüşülüp benimsendi mi” şeklinde sorulardır. İlerdeki sorular da uygulamanın ayrıntılarını kapsamaktadır²⁸⁸. Kontrol listesinde bulunan sorular “Evet”, “Hayır”, “Kısmen” ve “Bilinmiyor” şeklinde cevaplanmalıdır. Verilen yanıtı göre ayrıntılı cevaplara eklenmelidir. Bu yöntem BM’nin Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesi önerisinin temelini oluşturmaktadır.

Bu Uygulama El Kitabının yayımlanmasından sonra 2013 yılında Çocuk Hakları Komitesinin Çocuğun Üstün Yararı İlkesini yorumladığı 14 numaralı genel yorumunda açıkça Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesinden

---

287 UNICEF, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı, 2007, <http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/Uygulama%20Elkitabı%20TR.pdf> (Erişim Tarihi: 13.06.2019).

288 **Anılan Kaynak.**

bahsedilmiştir. Bu yoruma göre etki değerlendirmesi “çocukları etkileyecek herhangi bir politika, yasal düzenleme, yönetmelik ve bütçe önerisinin ya da idari kararların için uygulanmalıdır ve Sözleşme ve İhtiyari Protokollerini bir çerçeve olarak kullanmalı, özellikle de değerlendirmelerde genel ilkelerin temel alınmasını ve gündemdeki önlemin (önlemlerin) çocuklar üzerinde farklılaşan etkilerinin gözetilmesini sağlamalıdır. Etki değerlendirmesinin kendisi, çocuklardan, sivil toplumdan, uzmanlardan, ilgili Hükümet birimlerinden, akademik araştırmalardan, ülkede ya da başka yerlerde belgelendirilmiş deneyimlerden gelen girdileri temel alabilir. Yapılan analiz, değişiklikler, alternatifler ve iyileştirmeler için tavsiyelerle sonuçlanmalı ve kamuoyuna açıklanmalıdır”²⁸⁹.

Aynı yıl UNICEF ve Danimarka İnsan Hakları Enstitüsü tarafından ortak hazırlanan iş sektörünün alacağı kararlarda kullanması için bir çocuk etki değerlendirmesi modeli yayımlanmıştır.

Modelde, çocuk haklarıyla ilgili şirket politikalarını ve uygulamalarını ele alan 10 temel kriter ve Çocuk Hakları ve İş İlkesini kapsayan 58 ikincil kriter vardır. Her ilke politika, durum tespiti ve iyileştirme başlıkları için içerik ve gereksinimler hakkında bilgi içerir. Kriterler, çocuklar üzerindeki ticari etkilerin nicel ölçümlerini sağlamamaktadır. Daha ziyade, işletme faaliyetlerinde, ilişkilerde ve bağlamlarda çocuk hakları etkilerini ele almak için hayati olan politika ve süreçleri incelemeye hizmet ederler. Bu süreçte bir şirket olumsuz etkileri en aza indirmek ve çocuk hakları üzerindeki olumlu etkileri en üst düzeye çıkarmak için eylem planları ve ortaklıklar geliştirebilir. Modeldeki kriterler daha geniş sosyal, çevresel ve insan hakları etki değerlendirmelerine entegre edilebilir ya da bağımsız bir çocuk hakları etki değerlendirmesi için kullanılabilir. Kriterler, şirket, ülke, site ve ürün seviyelerinde çocuk hakları risklerini ve fırsatlarını belirlemek için uyarlanabilir. Değerlendirmenin kapsamı, şirketin insan hakları etkilerini en etkili şekilde hangi seviyenin yakaladığına bağlı olacaktır²⁹⁰.

---

289 BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 14, ÇHS Madde 3, paragraf 1: Çocuğun Yüksek Yararının Birinci Planda Dikkate Alınması Hakkı, **a.g.e.**

290 UNICEF, Children’s Rights In Impact Assessments a guide for integrating children’s rights into impact assessments and taking action for children, 2013, https://www.unicef.org/csr/css/Children_s_Rights_in_Impact_Assessments_Web_161213.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

Yapılan inceleme sonucunda Finlandiya²⁹¹, İsveç²⁹², İngiltere²⁹³, Kuzey İrlanda²⁹⁴, İskoçya²⁹⁵, Galler²⁹⁶, Avusturalya²⁹⁷, Yeni Zelanda²⁹⁸ gibi ülkelerde çocuk etki değerlendirmesinin uygulanması için bazı girişimlerde buldukları görülmüştür. Hatta bazı ülkeler Birleşmiş Milletlerin önerisinden önce etki değerlendirmesinin temellerini atmıştır.

1999 yılı baharında İsveç'te Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin uygulanmasına yönelik bir ulusal strateji yürürlüğe girmiştir. Bu strateji tüm yönetim basamaklarında tanıtılması ve uygulanması amacını taşımaktadır. Yerel yönetimler, çocukları ve gençleri ilgilendiren birçok konu ve faaliyetten sorumlu olması sebebiyle tüm belediye ve il meclisleri, çocukları ilgilendiren tüm faaliyetlerinde ve tüm kararlarda çocuk perspektifi uygulaması gerekliliği kabul edilmektedir. Bu nedenle stratejinin yürürlüğe girdiği 1999 yılında bir anket yapılmıştır. Bu anketin sonuçlarına göre 285 belediyenin 87'sinin henüz Sözleşme'nin çocuğun üstün yararı ilkesini göz önünde bulundurarak karar

291 http://www.raddabarnen.ax/application/files/7614/5623/7988/Child_Impact_Assessment.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

292 <https://www.barnombudsmannen.se/globalassets/dokument-for-nedladdning/english/publications/child-impact-assessments.pdf> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

293 <https://www.childrenscommissioner.gov.uk/wp-content/uploads/2017/07/Proposed-model-for-Child-Rights-Impact-Assessments-CRIAs.pdf> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

294 https://www.unicef.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Unicef-UK-CRIA-comparative-review_FOR-PUBLICATION.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

295 <https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/advice-and-guidance/2015/06/childrens-rights-wellbeing-impact-assessments-crwia-guidance/documents/crwia---guidance-for-scottish-government-officials---version-2---february-2019/crwia---guidance-for-scottish-government-officials---version-2---february-2019/govscot%3Adocument/CRWIA%2B-%2BGuidance%2Bfor%2BScottish%2BGovernment%2Bofficials%2B-%2Bversion%2B2%2B-%2BFebruary%2B2019.pdf> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

296 https://gov.wales/sites/default/files/consultations/2018-01/161110_annexe_en.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

297 <https://hrc.act.gov.au/wp-content/uploads/2015/06/130529-CIA-info-sheet-for-CMCD-Triple-Bottom-Line-process.pdf> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

298 <https://www.ms.govt.nz/documents/about-msd-and-our-work/publications-resources/resources/child-impact-assessment-guide-jul18.pdf> (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

alma süreçlerini değerlendirmedikleri ortaya çıkmıştır²⁹⁹. 2000 yılında Çocuk Ombudsmanı, yerel ve ulusal düzeyde Çocuk Etki Analizi modelleri geliştirerek uygulama denemelerine başlanmıştır. İsveç, etki analizinin yanında sözleşmenin uygulanması için çocuk ve gençlere ne kadar kaynak ayrıldığının görülmesi için Çocuk Bütçesi, Çocuk Bilançosu ve Çocuk Bütçe Eki geliştirmeye ve bu konuyu da analiz etmeye çalışmaktadır³⁰⁰.

Finlandiya Ulusal Çocuk Hakları Komitesi tarafından 2005 yılında Çocuklara Uygun Bir Finlandiya isimli bir ulusal eylem planı yayımlanmıştır. Eylem planı kara vericilerin aldıkları kararların çocuklar üzerindeki etkilerinin farkında olmalarını ve çocuğun üstün yararı ilkesini gözetmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Finlandiya, etki değerlendirmesi usulünü farklı çeşitlerde kullanmaktadır. 1986 yılında yürürlüğe giren Eşitlik Kanunu'na dayanarak yapılan Cinsiyet Etki Değerlendirmesi, 1994 yılında yürürlüğe giren mevzuatla birlikte Çevresel Etki Değerlendirmesi, 2003 yılından itibaren Turku Teknik Üniversitesi öncülüğünde İnsan Etki Değerlendirmesi yapılmaktadır. Çocuk Etki Değerlendirmesinin bahsedilen diğer değerlendirmelere eklenmesi düşünülse de ÇOHED'in söz konusu kanun, plan ya da programın sadece çevre ya da eşitlik üzerine etkileri değil Sözleşmenin bütününe olan etkilerini değerlendirmesi gerekmektedir. Ayrıca bu etki değerlendirmesi sadece kanun, plan ya da programı önceleyen bir değerlendirme değildir, uygulama sürecinde ve sonrasında da değerlendirme yapılmalıdır. Bu nedenle hazırlık, bilgi toplama, etkileri tanımlama, bilgileri değerlendirme, etki analizi ve seçenekler, raporlama ve gözlem olmak üzere yedi aşamadan oluşan bir model önerilmiştir³⁰¹.

2014 yılında yürürlüğe giren Çocuklar ve Genç İnsanlar Yasası ile Her Çocuk için Doğru Olanı Yapmak İskoçya'nın çocuk ve gençlerinin iyi olma hallerini sağlamak ve geliştirmek için ulusal yaklaşımı olarak belirlenmiştir. Bu yasa ile güvenlik, sağlık, başarı, aktiflik, saygınlık, sorumluluk, iyi beslenme ve dahil edilme olmak üzere sekiz gösterge belirlenmiştir. ÇOHED İskoçya'da zorunlu olmasa da mevcut hükümetin yasama stratejisinin bir parçası haline

299 Louise Sylwander, Child Impact Assessment, 2001, http://www.manskligarattighe ter.se/dm3/file_archive/020523/d18c33283b29d7cbb15d9bb65d1db726/barn%20C hild%20Impact%20Assessments.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

300 Ombudsman for Children in Sweden, Child Impact Assessments Different tools for implementing the UN Convention on the Rights of the Child, [https://www.barnombudsmannen.se/globalassets/ dokument-for-nedladdning/ english/publications/child-impact-assessments.pdf](https://www.barnombudsmannen.se/globalassets/dokument-for-nedladdning/english/publications/child-impact-assessments.pdf) (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

301 Sirpa Taskinen, Child Impact Assessment, [http://www.raddabarnen.ax/application/ files/7614/5623/7988/Child_Impact_Assessment.pdf](http://www.raddabarnen.ax/application/files/7614/5623/7988/Child_Impact_Assessment.pdf) (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

gelmiştir. Diğer ülkelerden farklı olarak İskoçya'nın kullandığı modelde üç aşama bulunmaktadır ve ilk aşama ayrıntılı değerlendirmenin gerekli olup olmadığına karar verilen eleme aşamasıdır. Örneklere bakıldığında atık ve kimyasallar ile ilgili konularda eleme aşamasından geçen ve geçmeyen kanun tasarıları hakkında bir birlik bulunmadığı görülmektedir 2016 yılı Mart ayında tütün ürünü olan e-sigara hakkında bir kanun taslağı için ÇOHED gereklidir kararı alınmışken, döngüsel ekonomi hakkındaki bir kanun taslağı için gerekli görülmemiştir. Diğer aşamalar değerlendirme ve yetkilendirme-yayımlama aşamalarıdır. Değerlendirme aşaması Sözleşme ve protokollerinin yanında 2014 tarihli yasada belirlenen göstergeleri de içermektedir. Ayrıca tüm paydaşların görüşlerinin alınması ve çocukların katılımı da bu aşamada sağlanmaktadır. Yetkilendirme-yayımlama aşaması ise değerlendirmenin özetlendiği ve kıdemli yetkili memurun imzası yayımlanmaya hazır hale geldiği aşamadır³⁰².

Türkiye'de henüz böyle bir girişim bulunmamaktadır Ancak Kamu Denetçiliği Kurumu Çocuklar, aileleri veya sivil toplum örgütlerinin başvurusu ile çocuğun üstün yararının korunmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bununla birlikte Kurumun bir yaptırım gücü yoktur³⁰³. Bunun yanında 2005 tarihinde 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu yürürlüğe girmiştir. Kanun, korunmaya ihtiyacı olan veya suça sürüklenen çocukların korunmasına ve haklarının gözetilmesini amaç edinmiştir. Bu kanun BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin düzenlediği hakların bir kısmını, yaşama ve gelişme hakkı, katılım hakkı, çocuğun üstün yararı hakkı ve bilgi edinme hakkı, temel ilkeler başlıklı 4. maddesi ile de düzenlenmiştir.

Kanun, korunma ihtiyacı olan çocukları bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal veya istismar edilen ya da suç mağduru çocuk olarak tanımlamaktadır. Ancak çevre sorunları söz konusu olduğunda, özellikle de kimyasal kirlilik ve iklim krizinin etkileri düşünüldüğünde tüm çocuklar korunmaya muhtaçtır.

BM İnsan Hakları Komitesi A/HRC/35/13 sayılı raporunda devletlerin, çocukları iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden korumak zorunda olduğu vurgulanmıştır. Bu rapora göre, devletlerin öngörülebilir zararları önlemek, hakları korumak için harekete geçmek hem Çocuk Hakları Sözleşmesi hem de Paris Anlaşmasının gereğidir. Buna göre devletler emisyon azaltımı ve uyum

302 Lisa Payne, Child Rights Impact Assessment (CRIA): A review of comparative practice across the UK, https://www.unicef.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Unicef-UK-CRIA-comparative-review_FOR-PUBLICATION.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

303 Kamu Denetçiliği Kurumu, **Çocuk Başvurularına Yönelik El Kitabı**, Ankara, 2017.

politikalarını çocukların ifade ettiği fikirleri ve çocukların üstün yararını göz önüne alarak oluşturmak, iklim değişikliğinin çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirecek önlemler alarak 1,5°C altında tutmaya çalışmalıdırlar. Uyum politikaları ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden en çok etkilenen çocukları korumaya odaklanan uygulamalara odaklanmalıdır³⁰⁴.

---

304 Human Rights Council, **Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights - Analytical study on the relationship between climate change and the full enjoyment of the rights of the child**, (A/HRC/35/13), 2017.

SONUÇ

Çocukluk, çağlar boyunca çeşitli şekillerde algılanmış ve çocuklar zaman içinde ve kültürden kültüre farklılık gösteren uygulamalar ile karşı karşıya kalmıştır. Görülen odur ki çocuklar, her dönem çeşitli tehlikelerle ve baskılarla karşılaşmıştır. Bunlar bazen çocuğun “sağlıklı” olup olmamasına göre öldürülmesi, terk edilmesi şeklinde bazen de mahremiyet kavramının olmaması, insan ömrünün kısa olması nedeniyle çocuğun yetişkinler ile aynı ortam ve koşullarda yaşaması bu nedenler bedensel ve zihinsel gelişimine uygun bir yaşam sürememesi olarak ortaya çıkmıştır. Bugün ise çocuk, tüm gezegeni tehdit eden çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır. Çocuğun belli davranış kalıplarına sahip olması, zihinsel ve bedensel gelişimini tamamlamamış olması, kendini ifade etmekte zorlanması karşı karşıya olduğu tehditlerden, yetişkinlere oranla daha fazla etkilenmesine neden olmaktadır.

Günümüzde çocukların karşılaştığı en büyük çevre problemlerinden ikisi kimyasal kirlilik ve iklim krizidir. Bu iki küresel çevresel sorun geniş bir hak yelpazesini etkilemektedir. Çocukların çevre hakları çok geniş ve her yönüyle uzmanlaşması zor ve titizlik gerektiren bir alandır. Bu nedenle bu çalışmada bu hakların hepsini kapsadığı iddiasını taşımamaktadır.

Sanayileşme, kentleşme ve nüfus artışının yarattığı başlıca sorunlardan biri çevre kirliliğidir. Kentlerdeki ve kent çevrelerindeki, asbest, kurşun, cıva, kadmiyum gibi tehlikeli madde ve kimyasalların kullanıldığı, ağır sanayi ve kimya sanayi tesislerinin ürettiği katı, sıvı ve gaz formlardaki atıkların büyük çoğunluğunu tehlikeli atıklar oluşturur.

Türkiye’de tehlikeli atık ve kimyasalların kontrolü ve yönetsel yapısı çok kapsamlı düzenlemelere tabi olsa da denetimin yetersiz olması, atık üretimi ve bertarafı ile ilgili özellikle sayısal verilerin tutarsız olması ve konu ile ilgili idari ve adli yaptırımların yeterince caydırıcı olmaması mevcut düzenlemelerin etkili şekilde uygulanmasını engellemektedir. Ayrıca Türkiye tüm mevzuat ve politika belgelerinde atık üretiminin önlenmesi, atıkların üretildiği yerde bertaraf edilmesi, taşınmalarının engellenmesi ve ithalatının yasaklanmasını düzenlemesine rağmen özellikle son yıllarda bu düzenlemelere aykırı şekilde atık ithalatı yapmaktadır. Bu atıkların plastik atık, cıvalı atık gibi tehlikeli atık türleri olması endişe vericidir.

Tehlikeli atık ve kimyasalların yarattığı kimyasal kirlilik en çok çocuklara zarar vermektedir. Çocuklar fiziksel ve davranışsal özellikleri nedeniyle tehlikeli atık ve kimyasallara maruz kalmaya daha yatkındır. Maruziyetin sonuçlarından ise yetişkinlerden çok daha fazla etkilenmektedirler.

Tehlikeli atık ve kimyasalların çocuklar üzerindeki doğrudan etkisi sağlıkları üzerine olsa da usulünce yönetilmemeleri çocukların sadece sağlık haklarını ihlal etmez. Bu maddelerin maruziyet kaynakları ve çocuklar üzerinde doğurdıkları etkiler sağlık hakkı dahil olmak üzere, birçok çocuk hakkını ihlal etmektedir. Konutlarda kurşunlu boya ve asbest kullanımı, tarımda kullanılan pestisit ve toprak kirliliği sonucu tarım ürünlerine bulaşan kimyasallar, oyuncaklarda kullanılan ağır metaller; barınma, gıda, sağlıklı çevre, oyun oynama hakkını ihlal ederken bunların sağlık üzerinde doğurduğu kısa ve uzun vadeli etkiler eğitim, fiziksel ve zihinsel gelişme ve yaşama gibi haklarını ihlal etmektedir.

İklim krizi ise sanayi devrimi sonrasında özellikle fosil yakıtların enerji üretiminde kullanılması ile gezegeni tehdit etmeye başlamıştır. İklimin küresel ısınma nedeniyle değişmesi birçok ekolojik, sosyal ve ekonomik soruna neden olmaktadır.

Biyoçeşitlilik kaybı ile birlikte birçok canlı, yaşam biçimini değiştirmeye başlamıştır ve bu durum insan türünün patojenler ve vektörler ile daha kolay karşılaşmasına neden olmaktadır. Küreselleşme nedeniyle pandemiye dönüşmesi daha kolay olan bu salgınlar, çocukların sağlık haklarını etkilediği gibi eğitim haklarını, oyun haklarını, fiziksel ve zihinsel bütünlük haklarını, yaşama ve gelişme haklarını da ihlal eden durumlar yaratmaktadır.

Biyoçeşitlilik kaybının bir başka önemli sonucu da gıda güvenliğini ve gıda güzencesini tehlikeye sokmasıdır. Bu da çocukların gıda haklarını, sağlık haklarını, yaşama ve gelişme hakkını zedelemektedir.

Yaşanacak kuraklık, ani ve şiddetli hava olayları içilebili su miktarını ve kalitesini etkileyerek su ve sanitasyon hakkını ihlal etmektedir. Ayrıca bu hava olayları, afetlere neden olarak çocuklarda fiziksel yaralanmalara ve hatta ölümlere neden olduğu gibi travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete ve intihar eğilimine neden olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu afetler özellikle kırsal alanlarda ve kentlerin yoksul bölgelerinde yaşayan birçok çocuğun evlerini kaybetmesine neden olduğu için konut hakkını da zedelemektedir.

Görüldüğü gibi hem kimyasal kirlilik hem de iklim krizi pek çok yönden çocukların hayatlarını etkilemektedir. Çocukların bu olumsuz etkilerden korunmalarını sağlayacak olan en büyük güç ise devletlerin çocukları korumadaki kararlılıklarıdır.

Çevre politikaları hak temelli bir bakış açısıyla yapmak, hak temelli mekanizmalar geliştirmek ya da var olanları kullanmak yöneticilerin atması gereken en önemli adım olarak gözükmektedir.

İnsanlık, özellikle iki dünya savaşı sonrasında çocukların hakları üzerine düşünmeye başlamış ve onların özel düzenlemelere ihtiyacı olduğuna kanaat getirmiştir. 1989 tarihli Çocuk Haklarına Dair Sözleşme bu durumun bir ürünüdür. Bu sözleşme çocukların yaşama, korunma, gelişme, ayrımcılığa uğramama, konut, gıda gibi birçok hakkını güvenceye almaktadır. Sözleşmenin yürürlüğe girmesi ile BM Çocuk Hakları Komitesi de göreve başlamıştır. Komitenin görevlerinden biri, ilgili sözleşme maddelerinin nasıl yorumlanması gerektiğini açıklamak ve sözleşmenin taraf devletlerce daha etkin biçimde nasıl uygulanabileceği konularda önerilerde bulunmaktadır. Sözleşme maddeleri bu öneriler ile birlikte değerlendirildiğinde çocuklara çok kapsamlı bir koruma sağlandığı görülmektedir.

Sözleşmenin yarattığı en önemli mekanizmalardan biri BM Çocuk Hakları Komitesi tarafında önerilen Çocuk Hakları Etki Değerlendirmesidir. Finlandiya, Yeni Zelanda, İngiltere, İsveç gibi ülkeler bu değerlendirme için modeller geliştirmeye çalışmaktadırlar.

KAYNAKÇA

KİTAP VE MAKALELER

AKYÜZ E., Çocuk Hukuku, Ankara, Pegem Akademi, 2018.

ALKOY S., “Kalıcı Organik Kirleticilerin Temel Özellikleri”, Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık, Çevre için Hekimler, 2015, s. 59-87, <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).

APELBERG BJ, HEPP LM, AVILA-TANG E, GUNDEL L, HAMMOND SK, HOVELL MF, et al. “Environmental Monitoring Of Secondhand Smoke Exposure”, Tob Control; V. 22, I. 3, 2013, s. 147-55, <https://tobaccocontrol.bmj.com/content/22/3/147> (Erişim Tarihi: 09.03.2019).

ARICI, A., et al., “Acil Servise Başvuran Karbonmonoksit Maruz Kalımları: On Dört Yıllık Analiz”, DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi, C.24, S. 1, 2010, s. 25-32, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/deutip/article/view/5000137376> (Erişim Tarihi: 11.06.2019).

ARSLAN, S. et al., “Türkiye’de Tarım İlacı Kullanım Durumu ve Kullanım Öngörüsü”, TEAD, C. 4, S. I 2018 s. 1-12, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/498433> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).

ASRİ ÖTÜKEN F., et al., “Kadmiyumun Çevre ve İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri”, Derim, C.24, S. 1, 2007, s. 32-39, <http://www.derim.com.tr/issue/4562/62587> (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

AYDIN D. et al., Göç Olayının Çocuk Sağlığı Üzerine Etkileri, İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hast. Dergisi, 2017, C.7, S.1, s. 8-14.

BARLETT S., Climate Change and Urban Children: Impacts and Implications for adaptation in low-and Middle Income Countries, International Institute for Environment and Development, 2008, C. 20, S. 2, s. 501-519, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0956247808096125> (Erişim Tarihi: 08.08.2020).

CANER, O., “Tehlikeli Atıkların Sınır Ötesi Taşınımından Doğan Zararlardan Sorumluluk Ve Tazminata Dair Basel Protokolü”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Güz, Yıl: 8, Sayı 16, 2009, s. 65-89 <http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/handle/11467/445#sthash.Q7Kdu3Pm.dpbs> (Erişim Tarihi: 11.04.2019).

ÇAVUŞOĞLU, K., et al., “Mytilus sp (Midye), Gommarus sp (Nehir Tırnağı), Cladopoha sp (Yeşil Alg) Örnekleri Kullanılarak Kızılırmak Nehrindeki Ağır Metal Kirliliği’nin Araştırılması”, BAÜ, FBE Dergisi, C. 9, S. 1, 2007, <http://fbe.balikesir.edu.tr/dergi/20071/BAUFBE2007-1-5.pdf> (10.06.2019).

- ÇEÇEN F., “Kömür Madenciliğinin Çevresel Etkileri”, Boğaziçi Üniversitesi Soma Araştırma Grubu Raporu, 2015, <https://busomarastirmagrubu.boun.edu.tr/> (Erişim Tarihi: 01.05.2019).
- ÇOLAKOĞLU, E., “Emniyetli Su ve Sanitasyon Hakkı”, Mülkiye Dergisi, C. 35 S. 272, 2011, s. 217-238, <http://mulkiyedergi.org/article/view/1003000074> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- DÜNDAR Y., et al., “Yaşamı Kuşatan Ağır Metal Kurşunun Etkileri”, Kocatepe Tıp Dergisi S. 6: 1-5 / Mayıs 2005 Afyon Kocatepe Üniversitesi, <https://kocatepetipdergisi.aku.edu.tr/PDF/Mayis%202005/Dr%20Yilmaz%20Dundar.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2019).
- ERGİN E., et al., 2017 “Florun İnsan Sağlığına Olumsuz Etkisi Var mı?”, EÜ Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi, C. 38 S. 1 s. 13-20, <http://eudfd.org/jvi.asp?pdire=eudfd&plng=tur&un=EUDFD-70783> (Erişim Tarihi: 18.02.2019).
- GÜÇLÜ S., Çocukluk ve Çocukluğun Sosyolojisi Bağlamında Çocuk Hakları, Sosyoloji Dergisi, Armağan Sayısı, 2016, s. 1-22.
- GÜLER, Ç., Çevre Sözlüğü, Ankara, Saypa, 1994.
- GÜVENÇ D. et al., “Poliklorlu Bifenillerin Toksikolojisi”, Veteriner Hekimler Dergisi, C.78 S.2, 2007, https://www.researchgate.net/publication/323732373_Poliklorlu_Bifenillerin_Toksikolojisi (Erişim Tarihi: 05.03.2019).
- HASSOY H., 2015, “Kalıcı Organik Kirleticilere Genel Bakış”, Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık, Çevre için Hekimler, s. 45-59, <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 27.02.2019).
- HEACOCK M. Et al., “E-Waste and Harm to Vulnerable Populations: A Growing Global Problem”, Environmental Health Perspectives, C. 124, S. 5. 2015, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26418733> (Erişim Tarihi: 08.03.2019).
- HOUGH, P. “Persistent Organic Pollutants and Pesticides”, Global Environmental Politics- Concepts, Theories And Case Studies, USA, Routledge, 2011.
- İNAL K., Çocuk Hakları ve Siyaset, Yeni İnsan Yayınevi, 2018.
- İSTANBULLUOĞLU H., “Kalıcı Organik Kirleticiler (KOK)”, Turk Hij Den Biyol Derg, C. 70, S. 3, 2013, s. 163-74, http://www.journalagent.com/turkhijyen/pdfs/THDBD_70_3_163_174.pdf (Erişim Tarihi: 28.02.2019).
- KARABABA A.O., et al., “KOK’ların İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri”, Kalıcı Organik Kirleticiler ve Sağlık, Çevre için Hekimler, 2015, s. 87-135, <https://cevreicinhekimler.wordpress.com/2015/03/30/kitap-kalici-organik-kirleticiler-ve-saglik/> (Erişim Tarihi: 24.02.2019).
- KARAKUŞ ÖZTÜRK H., Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler, Iğdır Üniv. Sos. Bil. Der., 2017, s. 253-275.
- KARALEZLİ, G., “Cıva Kullanımının Kontrolü Hakkında Dünyada ve Türkiye’de Atılan Adımlar”, Ankara Üniversitesi 5. Çevre Günleri Uluslararası Sempozyum İnsanların Doğayla Kenetlenmesi – Kentte ve Doğal Alanda, Kutuplardan Ekvatora 8-9 Haziran 2017, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2019.
- KELEŞ, R., et al., Çevre Politikaları, Ankara, İmge Kitabevi, 2018.

- KOSHER, H. et al., *Children's Rights and Social Work*, Israel, Springer, 2016, <https://www.springer.com/gp/book/9783319439181> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).
- KUEHR R. et al., *Survey on E-waste and its Health Impact on Children*, UNU & WHO, 2013, https://www.resource-recovery.net/sites/default/files/unu_who_survey_on_e-waste_and_its_health_impact_on_children.pdf (Erişim Tarihi: 09.03.2019).
- LANDRİGAN Philip J. et al., "Chronic Effects of Toxic Environmental Exposures on Children's Health", *Journal of Toxicology: Clinical Toxicology*, C. 40, S. 4, 2002, s. 449-456, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12216997> (Erişim Tarihi: 10.01.2019).
- MARTİN R., 2010, *Being Wasted: Development of Waste Definition in EU Environmental Law*, 11 *Common L.Rev* 47.
- MATT GE, QUİNTANA PJE, DESTAİLLATS H, GUNDEL LA, SLEİMAN M, SİNGER BC, et al., "Thirdhand Tobacco Smoke: Emerging Evidence And Arguments For A Multidisciplinary Research Agenda", *Environ Health Perspect*, V. 119, N. 9, 2011, 1218–26 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21628107> (Erişim Tarihi: 09.03.2019).
- MEREY, Z. (ed), *Çocuk Hakları*, Ankara, Pegem Akademi, 2016.
- ÖZBOLAT G. et al., "Ağır Metal Toksisitesinin İnsan Sağlığına Etkileri", *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 25, S. 4, 2016, s. 502-521, https://www.researchgate.net/publication/311984515_Agir_Metal_Toksisitesinin_Insan_Sagligina_Etkileri (Erişim Tarihi: 24.02.2019).
- ÖZCEBE H., *Çocuklar ve Sigara*, T.C. Sağlık Bakanlığı, Şubat, 2008, Ankara, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/t23.pdf> (Erişim Tarihi: 10.03.2019).
- ÖZDEMİR H. et al., *Çocuk Hukuku*, İstanbul, On iki Levha, 2018.
- ÖZSERVET Y. Ç., ve İbrahim Sirkeci, Editörden: *Çocuk ve Göç*, *Göç Dergisi*, 2016, C.3, S.1, s. 1-4.
- ÖZTAN, B., *Medeni Hukukun Temel Kavramları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2010.
- ÖZTÜRK E., *Tehlikeli Kimyasalların Yönetimine İlişkin Uluslararası Uygulamaların Türkiye'ye Yansımaları*, Doktora Tezi, 2016, acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/29756/Ertan%20Ozturk%20Doktora%20Tez-final.pdf (Erişim Tarihi: 03.03.2019).
- PAYNE, L., *Child Rights Impact Assessment (CRIA): A review of comparative practice across the UK*, https://www.unicef.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Unicef-UK-CRIA-comparative-review_FOR-PUBLICATION.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).
- SAĞLAM M., ve N. Aral, *Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları*, *Çocuk ve Medeniyet*, C. 1, S. 2, 2016, s. 43-56.
- SYLWANDER, L., *Child Impact Assessment*, 2001, http://www.manskligarattigheter.se/dm3/file_archive/020523/d18c33283b29d7cbb15d9bb65d1db726/barn%20Child%20Impact%20Assessments.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).
- TAN M., *Çağlar Boyunca Çocukluk*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 2019.
- TASKINEN, S., *Child Impact Assessment*, http://www.raddabarnen.ax/application/files/7614/5623/7988/Child_Impact_Assessment.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

- ŞENYİĞİT A. et al., “Asbestin Sağlığa Etkileri”, Dicle Tıp Dergisi, C. 31 S. 4, 2004, s. 48-52, <http://diclemedj.org/upload/sayi/45/Dicle%20Med%20J-02765.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).
- TOPÇU, E., Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı, 2009, Ankara Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/6267/> (Erişim Tarihi: 12.06.2019).
- TÖZÜN M., et al., “Benzen ve Sağlık Etkileri”, “TAF PreMedBull”, C. 7, S. 6, 2008, s. 541-546, https://www.ejmanager.com/mnstemps/1/khb_007_06-541.pdf (Erişim Tarihi: 14.02.2019).
- WİLKENİNG K, et al., “Canada’s Foreign Policy on Persistent Organic Polluters”, Environmental Change and Foreign Policy Theory and Practise, USA Routledge, 2009, s. 136.
- WRIGHT R., et al., “Neuropsychological Correlates of Hair Arsenic, Manganese and Cadmium Levels in School-Age Children Residing Near a Hazardous Waste Site”, NeuroToxicology, C. 27, S. 2, 2006, s. 210-216, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16310252> (Erişim Tarihi: 07.02.2019).
- Xu Z., et al., “Climate Change and Children’s Health – A Call for Research on What Works to protect Children”, International Journal of Environmental Research and Public Health, S.0 2012, s. 3298-3816.
- YILMAZ İ., Tehlikeli Atıklar Ve Sınıraşan Tehlikeli Atıklarla İlgili Hukuki Düzenlemeler, 2009, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk (Deniz Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER BELGELERİ

- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 12 Çocuğun Katılım Hakkı (CRC/C/GC/12), <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 13, ÇHS Madde 19: Çocuğun Şiddetin Her Türünden Masun Olma Hakkı 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 14, ÇHS Madde 3, paragraf 1: Çocuğun Yüksek Yararının Birinci Planda Dikkate Alınması Hakkı (CRC/C/GC/14), 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 15, ÇHS Madde 24: Çocuğun Mümkün Olan En Yüksek Sağlık Standardına Ulaşma Hakkı 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 17, ÇHS Madde 31: Çocuğun Dinlenme, Kendine Ait Zamanı Değerlendirme, Oyun, Eğlence, Kültürel ve Sanatsal Etkinliklere Katılma Hakkı 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Çocuk Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 5 Çocuk Hakları Sözleşmesi Genel Uygulama Önlemleri, 2011, <http://www.cocukhaklariizleme.org/> (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No. 15, Su Hakkı (Sözleşme’nin 11. ve 12. Maddeleri) <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/>

- uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No. 4, Yaşamaya Elverişli Konut Hakkı (Sözleşme'nin 11. Maddesinin 1. Paragrafı) https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No. 7, Yaşamaya Elverişli Konut Hakkı (Zorla Tahliyeler) (Sözleşme'nin 11. Maddesinin 1. Paragrafı) https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM İnsan Hakları Komitesi Genel Yorum No:6, Yaşam Hakkı, 1982 https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- BM İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 18, Ayrımcılık Yasağı, https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- Committee on the Rights of the Child General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights, 2013, <https://www.refworld.org/docid/51ef9cd24.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- FAO, International Code of Conduct on the Distribution and Use of Pesticides, 2003, <http://www.fao.org/3/y4544e/y4544e00.htm> (Erişim Tarihi: 01.03.2019).
- Human Rights Committee, General comment No. 36 on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life (CCPR/C/GC/36), 2018, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CCPR_C_G_C_36_8785_E.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2019).
- ILO, World Report On Child Labour Paving The Way To Decent Work For Young People, 2015, https://www.ilo.org/ipecc/Informationresources/WCMS_358969/lang--en/index.htm (Erişim Tarihi: 11.06.2019).
- UN, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on the Right To Food, A/HRC/34/48, 2017, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).
- UN, Human Rights Council, Report Of The Special Rapporteur On The Implications For Human Rights Of The Environmentally Sound Management And Disposal Of Hazardous Substances And Wastes, A/HRC/33/41, 2016, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/ToxicWastes/Pages/SRToxicWastesIndex.aspx> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- UN, Human Rights Council, Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, A/HRC/19/59, 2011, <http://www.srfood.org/en/report-agroecology-and-the-right-to-food> (Erişim Tarihi: 07.06.2019).
- UNEP, 10 Years of Synergies Decisions, 2015, <http://www.unep.org> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- UNEP, Mercury Assessment Report, 2013, <http://www.unenvironment.org> (Erişim Tarihi: 24.02.2019).
- UNEP, Minimizing Hazardous Wastes: A Simplified Guide to the Basel Convention,2002, <http://archive.basel.int/pub/simp-guide.pdf> (Erişim Tarihi: 03.03.2019).

- UNEP, Report of the Governing Council on its Work of its 16th Session, 16/34, <http://www.unep.org> (Erişim Tarihi: 05.05.2019).
- UNEP, Report of the Governing Council on the Work of its 15th Meeting, 14/16, <https://www.undocs.org/pdf?symbol=en/A/42/25> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNEP, Report of the Governing Council on the Work of its 15th Meeting, 14/19, <https://www.undocs.org/pdf?symbol=en/A/42/25> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNEP, Report of the Governing Council on the Work of its 15th Meeting 14/17,annex 2 Cairo Guidelines And Principles For The Environmentally Sound Management Of Hazardous Waste, <https://www.undocs.org/pdf?symbol=en/A/42/25> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNEP, Report of the Governing Council on the Work of its 15th Meeting, 14/30<https://www.undocs.org/pdf?symbol=en/A/42/25> (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- UNEP, Technical Guidelines for the Identification and Environmentally Sound Management of Plastic Wastes and for their Disposal (UNEP/CHW.6/21), <http://www.basel.int/Implementation/TechnicalMatters/DevelopmentofTechnicalGuidelines/AdoptedTechnicalGuidelines/tabid/2376/Default.aspx> (Erişim Tarihi: 03.03.2019).
- UNEP, Waste Without Frontiers 2, 2018.
- UNICEF, Children's Rights In Impact Assessments a guide for integrating children's rights into impact assessments and taking action for children, 2013, https://www.unicef.org/csr/css/Children_s_Rights_in_Impact_Assessments_Web_161213.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).
- UNICEF, Clear the Air for Children, 2016, <https://www.unicef.org/publications/index92957.html> (Erişim Tarihi: 07.03.2019).
- UNICEF, Committing to Child Survival: A Promise Renewed Progress Report, 2014, http://files.unicef.org/publications/files/APR_2014_web_15Sept14.pdf (Erişim Tarihi: 07.01.2019).
- UNICEF, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı, 2007, <http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/Uygulama%20Elkitabı%20TR.pdf> (Erişim Tarihi: 13.06.2019).
- UNICEF, Dünya Çocuklarının Durumu Raporu, 2005, <https://www.unicefturk.org> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).
- WHO, Don't Pollute My Future, 2017, <https://www.who.int/ceh/publications/don-t-pollute-my-future/en/> (Erişim Tarihi: 05.01.2019).
- WHO, Exposure To Air Pollution: A Major Public Health Concern, 2010, https://www.who.int/ipcs/features/air_pollution.pdf (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Exposure to Arsenic: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/arsenic.pdf> (Erişim Tarihi:10.02.2019).
- WHO, Exposure To Benzene: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/benzene.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Exposure To Cadmium: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/cadmium.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Exposure To Dioxins And Dioxin-Like Substances: A Major Public Health Concern,2010, <https://www.who.int/ipcs/features/dioxins.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).

- WHO, Exposure To Inadequaten Or Excess Exposure To Flouride, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/fluoride.pdf?ua=1> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Exposure To Lead: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/lead..pdf?ua=1> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Exposure To Mercury: A Major Public Health Concern, 2010, <https://www.who.int/ipcs/features/mercury.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Fact Sheets, Asbestos: Elimination of Asbestos- Related Disease, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/asbestos-elimination-of-asbestos-related-diseases> (Erişim Tarihi: 10.02.2019).
- WHO, Inheriting a Sustainable World, 2017, <https://www.who.int/ceh/publications/inheriting-a-sustainable-world/en/> (Erişim Tarihi: 05.02.2019).
- WHO, Cadmium. Environmental Health Criteria 134, 1992, <http://www.inchem.org/documents/ehe/ehe/ehe134.htm>. (Erişim Tarihi: 11.02.2019).

STK RAPORLARI

- Amnesty International, Risking Rape to Reach a Toilet, 2010, <https://www.amnesty.org/en/documents/AFR32/006/2010/en/> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).
- Anonim, Kalıcı Organik Kirleticiler Bildirgesi, 2005, <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/campaigns/di-er-kampanyalar/toksik-maddeler/kalici-organik-kirleticiler-k/> (Erişim Tarihi: 20.02.2019).
- CIEL, Human Rights Impacts of E-Waste, https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2015/10/HR_EWaste.pdf (Erişim Tarihi: 12.06.2019).
- CRIN, Child Rights International Network, Children’s rights and Toxics Footnotes, <https://home.crin.org/issues/environment> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2019).
- Greenpeace, Data From The Global Plastics Waste Trade 2016-2018 and The Offshore Impact of China’s Foreign Waste Import Ban, 2019, <http://www.greenpeace.org/eastasia/Global/eastasia/publications/campaigns/toxics/GPEA%20Plastic%20waste%20trade%20-%20research%20briefing-v1.pdf> (Erişim Tarihi: 06.06.2019).
- Minamata Disease Municipal Museum, Ten Things To Know About Minamata Disease, November 1994, https://minamata195651.jp/pdf/tishiki_en/10tisiki_e_00.pdf (Erişim Tarihi: 05.05.2019).
- Karataş, M. – Yasan, Ş.: Bülten, Ankara, TMMOB Çevre Mühendisleri Odası Ankara Şubesi, Mart-Nisan 2006.
- Terre des Hommes, “Protecting Environmental Child Rights”, 2012, https://www.terredeshommes.org/wp-content/uploads/2013/01/tdh_Environmental-Child-Rights_2012-11-final.pdf (Erişim Tarihi: 06.06.2019).

MEVZUAT VE POLİTİKA BELGELERİ

- Ombudsman for Children in Sweden, Child Impact Assessments Different tools for implementing the UN Convention on the Rights of the Child, , <https://www.barnombudsmannen.se/>

globalassets/dokument-for-nedladdning/english/publications/child-impact-assessments.pdf (Erişim Tarihi: 14.06.2019).

TÜİK, Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2012.

TÜİK, İstatistiklerle Çocuk, 2018.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.ab.gov.tr>,

<http://www.unep.org/>

<http://www.basel.int>

<http://www.saicm.org>

<http://www.mercuryconvention.org/>

<http://www.csb.gov.tr/>

<https://www.unenvironment.org>

<https://home.crin.org/issues/environment>,

https://www.who.int/ipcs/assessment/public_health/chemicals_phc/en/

<http://www.inchem.org/documents/ehc/ehc/ehc134.htm>

<http://www.greenpeace.org/>

<http://chm.pops.int/>

<http://www.pops.int>

<http://havanikoru.saglik.gov.tr/sagligimiza-etkileri/tutun-dumaninin-zararlari.html>

<http://www.cocukvakfi.org.tr>

<https://www.unicef.org.tr>

<https://cocukmeclisi.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/tanitim/c-tuzuk>

<https://cocukmeclisi.ankara.bel.tr/cocukmeclisi/kararlar>

<http://www.cocukhaklariizleme.org/wp-content/uploads/yas-ayrimciligi-politika-belgesi.pdf>

<http://tuik.gov.tr/>

<https://ticaret.gov.tr/>

<http://www.raddabarnen.ax/>

<https://www.barnombudsmannen.se>

<https://www.childrenscommissioner.gov.uk>

https://www.unicef.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Unicef-UK-CRIA-comparative-review_FOR-PUBLICATION.pdf

<https://www.gov.scot>

<https://gov.wales>

<https://hrc.act.gov.au>

<https://www.msd.govt.nz>

<https://www.barnombudsmannen.se/globalassets/dokument-for-nedladdning/english/publications/child-impact-assessments.pdf>

e-ISBN: 978-605-136-534-3

Ankara Üniversitesi Basımevi
<http://basimevi.ankara.edu.tr>